

**ПЁТРА СЫЧ
«СЪМЕРЦЬ І САЛАЎІ»**

Пётра Сыч

СЬМЕРЦЬ І САЛАЎІ
(Успаміны афіцэра-беларуса з-пад Монтэ-Касіна)

Прадмова

Кніжка гэта малая, але мае цікавы й глыбокі змест. Яна адсланяе жорсткія адносіны між людзьмі й народамі ў нашым веку, калі чалавецтва дайшло да вялікіх навуковых і тэхнічных асягненняў, калі столькі гаворыцца пра свабоду, справядлівасьць, гуманнасьць.

Кніжка апісвае бітву пад Монтэ-Касіна — адну з найвялікшых бітваў Другой сусьветнай вайны — і ўдзельнікаў яе, сярод якіх было шмат беларусаў. Раскрывае душы некаторых з іх, расказвае, што яны перажывалі ў чужым войску, ідучы на пагібель за чужую справу. Праўда, яны змагаліся з гітлераўскай тыраніяй, але ж тады ўжо было ведама, што Беларусь была зда-на на ласку й няласку другога тырана — бальшавіцкай Маскве.

Кніжка мае назоў «Сьмерць і салаўі». Аўтар выбраў яго нездарма. Бітва адбывалася вясной, калі ў прыродзе ўсё ажывала, цвіло, цешылася, сьпявала. А жаўнеры — маладыя, поўныя сілаў людзі — замест таго, каб цешыцца жыцьцём і красой яго, ішлі паміраць пры звоне вясны й салаўіных сьпеваў. Гэта трагічная сытуацыя ёсьць відавочным пратэстам супроць вайны й усякага гвалту.

Да гэтага часу ў беларускай літаратуры не было апісаньня вялікай бітвы. Дык апавяданьне «Сьмерць і салаўі» запаўняе гэты прабел і па сваім зьмесце й матывах ёсьць зусім нечым новым. Праўда, савецкая беларуская літаратура шмат увагі ўдзя-

ляе вайне. Але, па-першае, там няма апісаньня вялікіх бітваў, а прадстаўлены пераважна партызанскія баі; па-другое — усё савецкае творства падпарадкавана накінутаму згары шаблёну сацрэалізму, таму савецкія творы маюць у сабе шмат штучнага.

Апавяданьне «Сьмерць і салаўі» друкавалася першы раз у газэце «Бацькаўшчына» ў 1963–64 гадох, але не было закончаным, бо аўтар перадчасна памёр. Такім, чынам, гэта выданьне — асобнай кніжкай — ёсьць пасьмертнае. Заўдзячаем яго спадарыні Эльзе Сыч — жонцы аўтара, якая пастаралася таксама, каб апавяданьне мела й заканчэньне, хоць і зь іншай рукі.

Будзем спадзявацца, што беларускае грамадства прыме гэту кніжку прыхільна.

Д-р В. ЖУК-ГРЫШКЕВІЧ

18 травеня 1944 году паддалося Монтэ-Касіна. 19 год таму. Дата някруглая. Але што ж рабіць? Я меркаваў пісаць пра гэтую жахлівую бітву ў 20-я ўгодкі, пазьней перадумаў і пералажыў на 25-я. Аднак чую, што да 1969-га году не дацягну хамута існаваньня. Часам выглядае, што магу перакачаваць у лепшы сьвет і перад 20-мі. Таму спрабую напісаць крыху ўспамінаў з тых цяжкіх часоў, калі й беларусы шчодро абмылі сваёй крывёй шурпатыя, дзікія горы каля манастыра Монтэ-Касіна. Ня будзе гэта гісторыя, бо ня маю ні дакумэнтаў, ні магчымасьцяў, ні амбіцыяў, ні часу, а проста ўспаміны аб тых, каго знаў, аб тым, што ведаў, бачыў і перажыў.

Аўтар

* * *

Калі мы першы раз убачылі панараму Монтэ-Касіна, ужо штось ведалі аб ім. Ведалі, што гэта амаль непэраломная падвойная абаронная лінія, якая загараджвае дарогу ў Рым праз даліну ракі Ліры, што другой дарогі ў раёне Тырэнскага мора, дзе высадзіліся альянты, — няма. Каб узяць Рым, трэба ўзяць перад гэтым Монтэ-Касіна. Мы таксама ведалі, што перад намі гэтыя страшныя горы штурмавалі амэрыканцы, ангельцы, новазэляндцы, французы й гіндусы.

Першы штурм пачала 5-я амэрыканская армія 2-га студзеня 1944-га году фарсаваньнем ракі Рапідо (шпаркая) й здабываньнем мястэчка Касіна ў падножжы Монтэ-Касіна. Ужо першая ноч баёў была грозным «мэмэнта», што змаганьне ня будзе лёгкае. Абарона была так сканструяваная, што навет мусе цяжка было б праляцець жывой. Арэна, на якой адбываліся жорсткія баі, на якую ўвайшло альянцкае войска, была пад абстрэлам з чатырох бакоў, мела замінаваныя даступныя пераходы, была пакрытая добра прырыхтаванымі й замаскаванымі бункерамі. З усіх бакоў шчэрыла зубы сьмерць. Таму ня дзіва, што ўжо ў першую ноч амэрыканская армія мела жахлівыя страты. Далейшае змаганьне гэтыя страты павялічыла. Амэрыканцы біліся і ўміралі спартова. Навочныя сьведкі расказаюць, як яны йшлі, чаўкаючы гуму, й гінулі. Праўда, амэрыканцы здабылі гарадок Касіна, які быў дашчэнтну разбураны, але далей сустрэлі так цьвёрдую абарону, што скрываваўся й адступілі. Французкі корпус меў пэўныя асягненьні, але й таксама вялікія страты. Сьведчаць аб гэтым шматлікія могільнікі, раскіданыя ў розных мясьцінах на поўдзень ад Монтэ-Касіна — Вэнафро, Вітторыё, Чэрваро й іншыя.

На месца 5-й амэрыканскай арміі прыйшла 8-я армія ангельская, у якой знаходзіліся й новазэляндзкія ды гіндускія аддзелы. 15-га лютага Касіна атакавалі ангельцы, фактычна атакавалі толькі частку камплексу абароны — гару 593. Скрывавіліся й сплылі. Толькі адна брыгада пакінула на праклятых горах 12 афіцэраў і 130 жаўнераў. 17 лютага пайшлі ў наступ гіндускія аддзелы Райпутана. Гэта былі пераважна гуркі і йшлі ў атаку з нажамі ў зубах. Адзін батальён выбілі дашчэнтну, іншыя мелі жахлівыя страты. Калі возьмем пад увагу кліматычныя абставіны: размокры грунт, праліўныя дажджы, а, перадусім, шмайсэры й шпандаўты — эвакуацыя параненых была амаль немагчымай.

15-га сакавіка Монтэ-Касіна заатакавалі гіндуская, ангельская й новазэляндзкая дывізіі. Гэтая трэцяя з чаргі атака на пазыцыі праціўніка была найбольш крывавай. Новазэляндзкая дывізія страціла 55 афіцэраў і 665 жаўнераў. Бывалі выпадкі, што са сьвежага, цэлага батальёну заставаўся адзін зьвяз. Калі Райпутана ўрэшце атрымала загад адступіць, з гары спаўзло толькі 40 жаўнераў. Не было ніводнага афіцэра. Дарэчы прыгадаць, што прапарцыянальна афіцэраў гінула куды больш, чымся жаўнераў. Гэта зразумела: афіцэры мусілі даваць прыклад і вёсьці. Давалі...

У выніку гэтай атакі, пад канец сакавіка новазэляндзкі корпус быў разьвязаны — ня мог больш лічыцца корпусам.

Далейшыя атакі мусілі быць адкладзеныя да лепшых кліматычных умоваў. Арміі мусілі перагрупавацца. Камандзер 8-й ангельскай арміі генэрал Ліс запрапанаваў генэралу Андэрсу, каб 2-гі Корпус здабываў Монтэ-Касіна й горы направа ад яго. 2-гі Корпус уваходзіў у склад 8-й ангельскай арміі. Пасьля кароткай развагі ген. Андэрс згадзіўся. Косьці былі кінутыя, Рубікон пярэйдзены. Трэба было толькі здабыць Монтэ-Касіна...

Праціўнікі Андэрса закідаюць яму, што ён гэта зрабіў дзеля сваіх асабістых амбіцыяў, бо ўжо было ясным, што саюзнікі здрадзяць і аддадуць Усходнюю Эўропу Сталіну. Таму не было сэнсу праліваць кроў за чужую справу.

Не мая справа разьбірацца, колькі ў гэтым слушнасьці. Адно, пэўна ж, не падлягае сумлевам, што наша крывавае італьянская кампанія не дала пажаданых вынікаў, ня здзейсьніла жаўнерскіх надзеяў. А людзей згінула шмат.

Аднак Андэрса — ведамага зь ягоных здольнасьцяў і адвагі (восем ранаў) забавязвала вайсковая дысцыпліна, паводле якой загад трэба перш выканаць, а пасьля скардзіцца. Пэўна ж, з Андэрсам справа не выглядала так драматычна (?), тым больш, што здабываньне Монтэ-Касіна ген. Ліс як быццам бы яму запрапанаваў. Амбіцыя афіцэра таксама адыгрывала немалую ролю, тым больш, што Андэрса й 2-гі Корпус сыстэматычна ганьбіла савецкая прапаганда, закідаючы, што ўцяклі з Савецкага Саюзу, каб не змагацца з фашызмам, і ператварыліся ў армію ваяжэраў па Пэрсыі, Іраку, Палестыне, Сырыі, Лібане, Эгіпце й Італіі.

Пры гэтым і так шкодны для славянаў рамантызм, думаю, уваходзіў у гульню: а можа, саюзнікі належна ацэняць нашу ахвяру... А можа, зьменяць сваю арыентацыю... А можа... Інакш не было сэнсу крывавіцця. Забыліся пра лекцыю, якую даў Напалеон. Спадзяваліся, што Рузвэльт і Чэрчіль менш цыннічныя за Банапарту...

Так, ці інакш, 27 красавіка 2-гі Корпус пераняў пазыцыі на супраць і направа ад Монтэ-Касіна.

Ну й пайшлі...

Адны сьпявалі (бо песня — неразлучны спадарожнік жаўнера):

W krwawym polu srebrne ptaszę,
Poszli na bój chłopcy nasze...

Іншыя:

Ой не ходи, Грицю,
Тай на вечерницю...

А яшчэ іншыя:

Ой, чаго ж ты шукаеш ды на чужыне?
Чаму ж ты ня дома, ды ня пры дзяўчыне?..

Урэшце нехта, маўляў, усім чарцам на зло, зацягнуў:

Vor der Kaserne, vor dem grossen Tor,
Stand eine Laterne und steht sie noch davor...

Падхапілі й мэлёдыю Лілі Марлен, прычым некаторыя ў сваіх мовах пад мэлёдыю імправізавалі словы. Нашы «ангельцы», якія ганарыліся, што былі ў Ангельшчыне, бязбожна калечылі багатую мову Чэрчыля, гамзалі:

With you, Lili Marlen!

Нездарма савецкая прапаганда называла 2-гі Корпус «корпусам ваяжэраў». Прымусова бадзячыся па сьвеце, мы навучыліся калечыць розныя мовы. Ніхто б тады не здзівіўся, калі б нейкі дзядзька з-пад Смаргоняў ці Міра запеў па-арабску. Былі й такія лінгвістыя, што праз некалькі дзён навучыліся па-італьянску:

O, mia bella Napoli.*

Так у песнях весялосьць мяшалася з сумам, мэлянхолія — з бадзёрасьцяй, туга — з надзеяй, калі мы ехалі пад Монтэ-Касіна.

Перад Вэнафро ў нашыя песні ўмяшаўся яшчэ далёкі, глухі, але пагрозьлівы пануры гук артылерыйскай кананады, які вырваўся з-за гораў Аbruццы.

Memento mori...

* * *

Маё першае ўражаньне з-пад Монтэ-Касіна было лірычнае: разбушаваная італьянская вясна, пунсовыя макі й звар'яцелыя салаўі. Калі батальён, ідучы на пазыцыі, увайшоў у даліну ракі Рапідо, сонца зьніжалася за горы. Батальён затрымаўся ў аліўкавым ляску, бо далей у дзень нямажна — усё бачаць і страляюць. Праўда, страляюць, але пакуль што — наша артылерыя. Грознага манастыра нельга бачыць: ён спавіты хмарай дыму й

* О, мой прыгожы Нэапаль.

пылу, — толькі што яго бамбардавала амэрыканская авіяцыя. На руіны скінулі яшчэ адну, няведама каторую з чаргі, порцыю — некалькі сотняў тонаў зялеза.

Мы заляглі паміж аліўкамі. Палкоўнік склікае афіцэраў. Ён ужо бачыў аб’ект нашага наступу й зазнаямляе нас з палажэньнем. Праз біноклі вочы ўпіваюцца ў панараму. Маём уражаньне цырковага актора, які ў пустым цырку з апошняга месца глядзіць на пустую арэну, на якой ён пазьней будзе змагацца з тыграмі.

Аднак тое, што цяпер бачым, не выглядае страшна. Палкоўнік паказвае нам дэталь панарамы. Направа бачым Монтэ-Кайро — найвышэйшы шчыт у гэтым раёне (1669 мэтраў). Гэта быццам бы ставокі Аргус, які бачыць усё, што дзеецца навокал. Далей — Сан-Анджэлэ, далей тое, што мы пазьней зьлілі крывёй, — гара, якую амэрыканцы назвалі «фантом», палякі — «відмэм». Здань. Горы абніжаюцца, й іхны масыў канчаецца разьбітым манастыром на гары, над якой паволі пачынаюць разьвэйвацца воблакі дыму й пылу. Далей вузкая даліна Ліры, дарога № 6 — Вія Касыліна — (у Рым), далей — горы Аbruццы. На фоне крывава-чырвонага неба сінія горы выглядаюць лёгка, амаль каронкава.

* * *

17-ці гадовы Валодзька Мацкевіч прагна глядзіць на арэну, дзе атрымае першы агнёвы хрост і крываваю ванну. У ягоных вачох трэма й эмоцыя: падлеткі ахвотна мрояць, што стануцца героямі. Валодзька цягне за рукаво саракагадовага Мацулевіча:

— Дзядзька Піліп, як думаеш, здабудзем?..

— Мусім забраць, хоць ня думаю, што гэта дасца лёгка. В та пора поведзьяшы, шмат застанецца на гэтых клятых горах, — адказвае ашмянскім дыялектам дзядзька, страляны на ўсіх франтах.

— Ціпун тобі на язык! Шчо б ты скозьявся, — ласіцца нехта каламыйскай балачкай.

— В та пора поведзьяшы, а цецерук полецявшы і... — перадражнівае ашмянчука пазнаняк. — Пророк, — Холера!..

Сонца на хвіліну выглянула й асьвятліла гару.

— Гляньце, кроў спывае з гары...

Акрэсьленьне трапнае, хоць той, хто гэта сказаў, не саграшыў ніводным вершам: запраўды бачныя вялікія чырвоныя плямы, быццам бы гара сыцякала крывёй. Макі...

Колькі ж тут макаў! Навет із шчыліны голай скалы вырыва-

юцца вялікія, чырвоныя краскі. Хочучь жыць, цвьісьці, пладзіць насеньне, цешыцца вясной, сонцам, начной расой і каскадамі салаўінай аркестры.

А колькі ж тут салаўёў!..

Але ўжо даліна Рапідо напоўнілася змрокам. Сьгнал да маршу. Не адно сэрца забілася мацней: пачынаецца зона сьмерці. Мёртвая днём даліна пачынае жыць. Паляцелі джыпы, матацыклі, пайшлі людзі й мулы. Адзіная й аднакірунковая дарога, калі яе можна назваць дарогай, недзе заткнулася. Да нас прыйшоў загад чакаць. І вось тады, пакуль трапілі ў валавяны град, мы апынуліся на незабыўным салаўіным канцэрце. Які музыкальны крытык змог бы гэта апісаць! Гэта трэба чуць і перажыць... Цёплая вясеньняя ноч, водар красак і маладога лісьця, салаўіныя пералівы — усё гэта, здавалася б, хацела нас пераконваць, што жыцьцё прыгожае, чароўнае, што ня трэба йсьці ўміраць, што гэтая недалёкая артылерыйская кананада — абраза Бога й прыроды.

Пад салаўіны вясняны марш мы, урэшце, пайшлі...

Дарагія чытачы, а перадусім маладыя — папліскі, залескія, будзічы, залужныя ды іншыя, прымеце параду ад старога, стралянага вэтэрана. Калі нехта з вас, пры Божай дапамозе, даедзе ў вольную Беларусь і будзе прэзыдэнтам, міністрам, камэндантам паліцыі ці — чаго ня дай Божа — дыктатарам, адным з вашых першых дзяржаўных актаў мусіць быць наступны:

«Ад сяньняшняга дня забараняю пяць, сьвістаць і чырыкаць усім салаўём. А калі ім, шэльмам, так хочацца, дык, бяручы пад увагу дэмакратычнасьць, дазваляецца ім гэта рабіць у сьнежані, студзені й лютым.

Матыў: Слухаючы, салаўіныя падсьвістваньні й цмоканыні, грамадзянін расклеіваецца й чуецца, як малпа, якую прымусілі есьці горкую цыбулю, або моцны хрэн. Грамадзянкі расклеіваюцца куды больш. А найгорш, калі пад салаўіны туш трапіць пара, г. зн. грамадзянка й грамадзянін. Тады можна спадзявацца, што ў студзені ў калысцы запые салавейчык. Так, за выняткам сьнежана, студзеня й лютага, калі людзі залазяць на печ, салаўём пяць забараняецца».

Подпіс

(арабская каракуля)

Кажны доктар і іншы магістрык ці вялікі чалавек піша так, што просты сьмяротны ніяк ня можа расчытаць. Хілён Хілэні-дэс, калі ўзбагаціўся, стаў перад праблемай: ці купіць нявольніка

ці нявольніцу. Калі б я дарваўся да нейкай касы, я купіў бы графалёга, каб мне чытаў, што пішуць Папліска, Залескі й іншыя...

* * *

Прабачце за дыгрэсію. Вяртаймася да тэмы...

Каля поўначы ў пералівы салаўёў уварваўся сьвісток палкоўніка. Сьвісток быў гвалтоўны, што навет салаўі змоўклі на хвіліну. Для нас гэта азначала, што мы мусім уставаць і йсці на пазыцыі. Усе з гэтым пагадзіліся за выняткам салаўёў. Праз пару хвілінаў салаўі засьвіталі, але ўжо злосна. Што за паршыўцы перашкаджаюць ім цешыцца вясной, сьпевам і каханьнем?..

Па-італьянску чужынцы называюцца «страньеры». Няшмат хто з нас знаў гэтае слова, але ў злосных сьвістах салаўёў чувалася міжнароднае «руэ, аўслендэр!»*

Зямля — магніт. Як цяжка ўстаць навет насуперак салаўём на сьвісток палкоўніка!.. Але сьвісток паўтарыўся. Усе, крэкчучы, усталі. Роля была нескамплікаваная: дайсьці, або, лепш, дабегчы, да выходных пазыцыяў, адкуль пачнецца штурм.

Пайшлі. Ішлі сыстэмай супрацьлягунскага парадку: адзін ад другога на дзесяць мэтраў. Вырваліся на дарогу, аб якой трэба нешта сказаць. Гэта калісь была сьцежка для мулоў. Яшчэ дыгрэсія: мы шмат гаворым аб людзях, а замала аб мулах. Пастаранося пазней запоўніць гэтую пустэчу.

Нашыя папярэднікі зрабілі спробы зрабіць з гэтай сьцежкі дарогу. Але, калі возьмем на ўвагу, што ўся гэтая плошча дзень і ноч была пад абсэрвацыяй і пад абстрэлам — амэрыканцы й ангельцы крышку пашырылі гэтую сьцежку й назвалі яе Кавэндыш Роўд і гэтак пакінулі. У кожным выпадку празь яе мог прапхнуцца джып і матацыкл. Але вось прыйшлі беларускія, украінскія й польскія дзядзькі-сапэры. Паківалі галовамі, падумалі й вырашылі, што Кавэндыш Роўд — нікудышняя.

Сапэры — гэта мурашкі вайны. Іх недацэньваюць. Ляўры збіраюць кавалерыстыя, артылерыя, пехата, а — перадусім — генэралы. А куды б усе гэтыя «героі» дайшлі без сапэраў?

І вось мурашкі пачалі працаваць. Начамаі, пад абстрэлам, за пару тыдняў зрабілі амаль шашу. Праўда, аднакірункавую, але з пляцоўкамі для мінаньня й настолькі шырокую, што празь яе навет праехалі танкі. Праехалі, але не даехалі...

* «Ціха, чужак!»

Пра працу сапэраў і мулаў я яшчэ буду гаварыць. Яны пакрыўджаныя ў гісторыі.

Дарога сапэраў (як мы яе будзем называць) у гэты час была вольная. Мы пайшлі. І вось тут першае знаёмства са сьмерцай. Праціўнік, як я прыгадаў, быў прыстраляны. Усе коды, каардынаты былі запісаныя й правераныя. Мы йшлі ціхенька, толькі паскуды салаўі сьвіталі нам на злосць.

Раптам сьвіст, але не салаўіны. Дзікі, пагрозьлівы...

«Кладзіся!» — крыкнуў нейкі афіцэр. Позна.

Бах! бах! бах! — Тры гранаты цяжкой артылерыі. Валодзька Мацкевіч цікаўны, як выглядае жыцьцё й сьмерць. Ён, як кажны смаркач, прабуе гаварыць басам, прабуе курыць (хаця рыгае), прабуе піць, а навет раз прызнаўся, што ён хоча сіньёрыну. Валодзька паляцеў наперад, дзе разарваліся гранаты. Празь некалькі хвілін ён вярнуўся й, ужо ня басам, піскнуў: «двух забітых, пяць цяжка параненых».

У гэты момэнт Валодзька, здаецца, ня думаў стацца Напалеонам. Ён, як слабае дзіцё схапіўся за мае порткі й не адрываўся. На жаль, мяне паклікалі наперад. Тады смаркач схапіўся за рукаво дзядзькі Піліпа, й ад гэтага рукава нікая сіла не магла яго адарваць. Абодва аблілі збочча праклятай гары сваёй крывёй...

— Наперад! Наперад! Бо хто ззаду, той згіне! — крычаць афіцэры.

Рвем наперад. Але раптам загад:

— Дарогу польскіх сапэраў безадкладна ачысьціць.

Гэта зусім зразумела: гэтая дарога — адзіная артэрыя, празь якую даходзіць да першай лініі амуніцыя, харчы, вада й дырэктывы. Ачышчаем дарогу. Бяжым нацянькі. У гэтай усёй мітусьні дзесьці згубіліся праваднікі. Але поле разьмінаванае. Азымуцы зьмераныя й выкрасьленыя. Бяжым нацянькі. Яшчэ адна порцыя артылерыйскіх гранатаў. Яшчэ нехта застаецца. Але няма часу думаць. Травеньская ноч кароткая. Да золаку трэба даляцець. Даляцелі. У кожнай яме, у кожнай каўдобіне ляжыць батальён, або паўбатальён. Заляглі ў яры. Але ня ўсе. Тыя, што заляглі ззаду, згінулі. Тут правіла: толькі наперад. Хто застаецца — гіне. Артылерыя й мінамёты праціўніка ўстраляныя. Артылерыя страляе на адлегласьць трыццаці кілямэтраў бяз пудла. Сапэры ня могуць далей разьміноўваць поле, бо на полі ляжыць столькі зялеза, што магніты сапэрскіх палак хістаюцца. Страты пакуль што невялікія: дзевяць забітых, васьмнаццаць параненых. Па-італьянску гэта кажацца — «багатэля».

Сьвітае. З-за гораў вылазіць сонца. Сонца! Жыцьцядайная стыхія! Сонца вітаюць гімнамі. Пра сонца напісалі столькі паэмаў. Але вось у гэтых умовах сонца вышаўзла нашым найгоршым ворагам. У цесным яры няма дзе схавацца. А яно пячэ.

Італія — краіна сонца, віна, каханьня й песьні! І вось ніколі я так не праклінаў сонца, як у гэным паршывым яры. Аб віне й каханьні не магло быць і мовы.

Прышла прыемная вестка: мулы, якія нам вязьлі ваду, згінулі сьмерццой харобрых на полі славы. Такім чынам мы не атрымалі навет сьмярдзючай вады з нямытых бітонаў ад бэнзыны. Недалёка ад яру, дзе мы заляглі, ляжыць шмат трупаў нашых папярэднікаў — новазэляндцаў. Жывыя — прыемныя хлопцы, але забітыя — няпрыемна пахнуць, бо, бедныя, ужо ляжаць два месяцы. Узьнікла яшчэ адна праблема, праўда саромлівая, але істотная, людзкая: няма клязэтаў. Нехта рэшткам і сілаў здабыўся на гумар: «Якая шкода, што з намі няма былога прэм'ера Славоя Складкоўскага! Ён бы адразу загадаў пабудаваць «нужнікі» «славойкі», пабяліць іх вапнай...»

Здаду пачуўся гук самалётаў. Гук набліжаецца. У мяне ёкнула сэрца: амэрыканскія самалёты, і ня ведама, што яны адкоцяць. Я прыпадкова быў сьведкам, як амэрыканскія самалёты бамбардавалі штаб саюзнай Восьмай ангельскай арміі. Гэта было прыблізна, паводле мапы, дваццаць кілямэтраў ад Монтэ-Касіна. Мясцічка называлася Вэнафро. Я вёў калёну самаходаў з амуніцыяй. Паводле майго разьліку, маёй мапы, здаровай лёгкі і запраўднасьці — перада мной было Вэнафро. Аднак амэрыканскія бойсы падумалі інакш. І вось пачуўся гук самалётаў. Мы едзем сьмела: гэта ж нашыя. З радасьццой лічым самалёты. Аптымістыя налічылі іх дзевяноста дзевяць (ляцелі тройкамі). Пазьней выясьнілася, што іх было толькі трыццаць. Бамбавозы, аб'ючаныя бомбамі, цяжкія, як каровы. Таму навокалі іх ляталі пастухі — зьнішчальнікі. Мы вітаем іх воплескамі (бурнымі). А гэтых трыццаць бамбавозаў равуць, як каровы і... зьніжаюцца — падходзяць да мэты... І, равуць, як каровы, яны, як каровы, выпаражніліся замест на Касіна — на Вэнафро. Багатэля — дваццаць кілямэтраў розьніцы. Замест нямецкага штабу, яны збамбардавалі штаб Восьмай ангельскай арміі генэрала Ліса. Сам жа генэрал Ліс, нягледзячы на ягоную тушу й гады, як гальбштарт, падскакваючы, як вавёрка, пабег у бамбасховішча. Вынік памылкі — таксама багатэля: васьмяццаць забітых ангельцаў. Італьянцаў і мулаў ніхто не лічыў.

Таму, лежачы ў яры, я крышку баяўся, ці гэтыя амэрыканскія вясёлыя бойсы ня ссыпяць порцыю бомбаў на нас. Аднак абышлося. Касяк самалётаў разьдзяліўся: палавіна павярнула ўлева на манастыр, другая — на Монтэ-Кайро. Колькі тонаў зялеза яны скінулі — ніхто не лічыў. Але гэтага было шмат. Вясёлыя хлопцы, чаўкаючы гуму й выпаражніўшыся, завярнуліся і паляцелі на «лянч», а мы засталіся ў праклятым яры, пад праклятым сонцам, без вады й з клязэтавай праблемай.

З абодвух бакоў зрэдку страляе артылерыя. Бачна, толькі таму, каб праціўнік не забыўся, што вайна. Людзі ляжаць адраньцьвелья. Раптам сьвісток. Прыходзіць палкоўнік — сівы, страляны на ўсіх франтах усіх войнаў. Зь ягонаі міны бачым, што ён мае нешта важнае сказаць. Палкоўнік чытае ўрачысты зварот Андэрса, які пачынаўся: «Жаўнеры, хай леў жыве ў ваших сэрцах!»...

Пасьля гэтага — другі зварот — дзядзькі Нікадэма. Гэтак мы называлі камандэра нашай дывізіі («Крэсвай»), вусатага генэрала Суліка, які, паводле польскай вэрсыі, гаварыў *śpiewną litewską mową*, хаця па-летувіску, здаецца, знаў толькі «нэ супранту».* Пасьля гэтага палкоўнік таксама не хацеў быць, маўляў, «ад мачыхі» — і адчыкрыжыў патрыятычную прамову. Змучаныя, сасмажаныя сонцам жаўнеры слухалі патрыятычных, шаблённых зваротаў даволі абыякава. Затое ўсе заварушыліся, калі палкоўнік сказаў, што *сяньня*...

Палкоўнік склікаў афіцэраў. Гаварыў коратка. Сяньня (11-га травеня) а дваццаць трэцяй гадзіне пачнецца акцыя, якая паводле штабовага коду называецца «гэнкэр». Гэта па-ангельску — крык дзікіх гусей, якія вяртаюцца з выраю. Ці гэты назоў быў прыпадковы, ці можа нехта ў штабе падумаў пра нас, якія праз тры кантынэнты, праз дзясяткі краінаў ішлі й марылі, што вернемся з выраю ў свае гнёзды — гэтага я не даведаўся.

Сонца зьнізілася за горы. Людзі пачалі дыхаць лягчэй. Але найбольш усіх узварушыла вестка, што гэта *сяньня*.

Ролі разьмеркаваныя й падзеленыя. Застаецца некалькі гадзін чакаць на «гэнкэр» — крык дзікіх гусей — і ісьці перамагаць ці паміраць. — Вяртацца з выраю...

* Не разумею.

* * *

Да «гэнкэру» яшчэ некалькі гадзін.

Сяджу пад скалой і ў думках перачытваю гісторыю свайго змарнаванага жыцця. Каля мяне мітусіцца мой ганец Францковяк. Ён непакоіцца й бачна, што баіцца «гэнкэру», які мы адразу, для лепшай зразумеласці, перакруцілі на «хенхеру». У гэты момэнт да нас падыходзіць прасты жаўнер з-пад Радашкавіч — дзядзька Лукаш. (Прозьвішча ніяк не магу прыпомніць: Мацулевіч ці Мацукевіч.) («Мартышка к старости слаба головою стала...») І вось дзядзька Лукаш кажа Францковяку:

— Ты, пазнанская пырка (бульба), паступіся, я хачу пагутарыць з панам ахвіцэрам.

— А аб чым ты, палеская бульба, будзеш гутарыць з панам афіцэрам?

— Гэта мая справа. А ты, пырка, пасунься, бо цягну!

Пырка пасунуўся. Лукаш сеў ля мяне й тузае за рукаво.

Шчыра кажучы, я ня быў настроены да, як кажуць украінцы, пабалачкаў. Але й адмовіцца ад іх ня мог.

Лукаш ня вельмі разьбіраўся ў гіерархіях, ды й не хацеў іх прызнаваць.

— Панок...

— Дзядзька Лукаш, або гавары мне Ясьнавяльможны Пане, або называй паводле чыну, але панком мяне не хрысьці!

— Добра, ня буду. Але мне неяк на сэрцы моташна. Я ж хачу выгаварыцца...

Усё гэта мне Лукаш выказваў, калечачы мову Сянкевіча й Жэромскага. Тады кажу яму:

— Гавары, як найлепш можаш.

— Добра. Дык давайце будзем гутарыць па-нашаму.

— Цудоўна, гавары па-беларуску — ты ж з-пад Радашкавіч. Закурылі, каб, маўляў, бяда з дымам пайшла.

— Панок...

— Толькі не панок, бо цябе аблажу густым магам!

— Добра, ня буду. Але сяньня будзе нешта страшнае. Вы бачылі, колькі трупаў нашых папярэднікаў ляжыць на полі й брыдка пахнуць? Цяпер пойдзем мы. Але скажэце, павошта маем гінуць?

Гэта было пытаньне, якога я баяўся, бо й сам шукаў адказу: «пашто?»

— Слухай, дзядзька Лукаш. Біцца мы мусім ісьці, бо гэта — наш жаўнерскі абавязак. Цябе ж хацелі ўзяць на кухню, а ты адмаўляўся й заяўляў, што хочаш біцца. Ну дык біся. За што

біцца? За славу, за гонар, за справядлівасьць на сьвеце, за свабоду людзей і народаў — выбірай, дабірай да густу.

Дзядзька Лукаш ня вельмі разьбіраўся ў палітыцы і, бадай, нічога ня ведаў аб Тэгэране, з тым выняткам, што там быў. Маю на ўвесе Тэгэранскую канфэрэнцыю Чэрчыля, Рузвэльта й Сталіна. Але я аб ёй ведаў, нягледзячы на жорсткую ў той час польскую й ангельскую цэнзуру.

— Пан... Прабачце, прызвычаеньне... Я шмат гутару з хлопцамі нашага батальёну. І бальшыня зь іх куды ахватней пайшла б біць саветчыкаў, бо амаль кажнаму з нас яны зрабілі жаклівую крыўду. Праўда, абое рабое, але бальшыня страшэнна не навідзіць сукіных сыноў камуністых.

Можна вам, па..., прабачце, расказаць гісторыю майго жыцця, ці маіх перажыцьцяў?

Вось жа каля Радашкавічаў я меў чатырнаццаць гэктараў ня вельмі ж геглай зямлі. Але зямля, як жанчына: калі яе хахаеш і шчодро паліваеш ня толькі гноем, але й потам — яна цябе кахае й дае прыплод. Таму й я лічыўся заможным мужыком. Плаціў падаткі й меў супакой. Праўда, было крыху прыкрасьці, як да ўлады прыйшоў нейкі звар'яцелы Славой Складкоўскі. Той пачаў рабіць нейкія рэформы, уводзіць нейкую гагіену (гігіену). Загадаў бяліць хаты, платы, будаваць адхожыя. Па-расейску гэта — нужнікі, па-польску «устэмпы», мы іх назвалі «непатрэбныя патрэбнікі». Фактычна, будынак патрэбны, але ў нашых умовах, дзе не было каналізацыі — даволі клапатлівы. Але хату я папэчкаў вапнай, плот таксама. Выглядала гэта гадка, злашча пасья дажджу. Патрэбнік згарусьціў і, калі не хапіла дошчак, садраў з даху пару драцінаў. Паставіў яго пад дрэвам, каб дождж не змываў вапны, да дзвярэй прыбіў кручок, зашчапіў і на гэтым кончылася. Меў супакой.

Але чорт ня сыніць. Сынок мне ня ўдаўся. Праўда, здольны быў, вучыўся найлепш за ўсіх. Скончыў сем клясаў, як першы. Адаў я яго ў сельскагаспадарчую школу ў Сьвянцянны. І там быў першы. Вярнуўся дамоў, і мы з Кацярынай не маглі нацешыцца. І яблынку ўмеў прышчапіць, і зямлю ўгнаіць, і карове цяліцца памагчы — усё ўмеў. Але недзе зьнохаўся з сукінымі сынамі камуністымі. Купіў я яму самакат. Ён сабе куды хацеў езьдзіў. Адтуль прывозіў нейкія паперы й кніжкі. Душа расплывалася, як масла, калі ён чытаў нам:

О, край родны, край прыгожы,
Мілы кут маіх дзядоў!

Што мілей у сьвеце Божым
Гэтых сьветлых берагоў?..

Але, як я пасья даведаўся, разам з кніжкамі з Савецкага Саюзу пашыраў камуністычную прапаганду, гэтак званую тады «бібулу». І тут яго накрылі. Прыйшла паліцыя й яго забрала. Кацярына рвала валасы, мне таксама было моташна. Як ратаваць? Тады мне наш настаўнік параіў: зьвярніся да адваката. Да гэтага часу я нічога супольнага з гэтымі п'яўкамі ня меў. І вось давялося. Абдзёр ён мяне са скуры, але пасья шасьці месцаў сына выпусьцілі. Кажу яму: сыноч, калі ты далей будзеш паскудзіцца, я цябе ратаваць не змагу, бо адвакат зь мяне душу выматаў. Праўду кажучы, менш памог адвакат, чымся сэнатар Каміньскі, які цяпер недзе тут недалёка ляжыць, бо ён, як палкоўнік, камандуе 15-м батальёнам нашай дывізіі. Але вяртаюся да сваіх скуль. Сыноч, бачна, быў глыбака заматаны ў савецкую павуціну, дык, доўга не чакаючы, махнуў за савецкую граніцу. Было блізка, толькі восем кілямэтраў.

Тут ужо была й распач, і цяжкасьці. Аразу мной пачала цікавіцца польская паліцыя. Пярвей паліцыянт праходзіў, бачыў — хата пабеленая, плот папэцканы, белы патрэбнік пад грушай стаіць, і ўсё было ў парадку. А тут раптам і хата блага пабеленая, і плот дождж крышку абмыў, а што найгоршае, пачалі заглядаць у патрэбнік ды заўважылі, што яго ўжо некалькі гадоў ніхто не ўжывае. Пасыпаліся пратаколы. За кажны плаці пяць-дзесьць золотых, а не — ідзі ў гмінны арышт. Бацька «камуністычнага агітатара» — дык чаму яго не патузаць?..

Паноч... Прабачце — прывычка. Прызнаюся шчыра, калі ў верасьні 39-га году таварышы прыйшлі нас вызваляць ад сала й хлеба, я іхных танкаў не цалаваў, але й ня вельмі маркоціўся па польскай уладзе — прыелася горкай рэдзькай. Узьнікла надзея, што сын вернецца дамоў, ён жа недзе там бегает героем. Прайшло некалькі часу — сын не вяртаецца. Пайшоў я ў сельсавет. Старшыня быў добры чалавек: выслухаў, запісаў, абяцаў зрабіць захады. Між іншым, ён таксама недзе тут недалёка ляжыць пад гэтым паршывым Монтэ-Касіна, бо пасья яго арыштавалі і, такім чынам, ён трапіў у польскую армію. Пачалася пісаніна ў нейкія райкомы, абкомы, якія мне сталі комам у гарлянцы. Адусюль адказ: «Не ведаем, дзе ваш сын знаходзіцца». Кануў, як іголка ў стог сена. Толькі ў Іраку я сустрэўся з чалавекам, які бачыў майго сына ў лягеры каля Варкуты. Сын быў цяжка хворы й, бачна, там застаўся на векі.

У сьцюдзёную студзенскую ноч у вёсцы пачуўся нейкі гармідар. Неўзабаве й нам пастукалі ў дзьверы: «Атварай!» Аб што ходзіць? Вясьнілася хутка: «Собирайся с вещами!» Энкавэдыстыя стаяць са шпікульцамі: «Быстрой, быстрее!» А тут наймалодшая дачушка Зоська хворая. За што хапацца? «Быстрой, быстрее!» Схапілі што папала. «Давай, выходи!» Выйшлі. І вось на маіх коніках, на маіх развалках мяне зь сям'ёй павезьлі. Ужо конікамі я не кіраваў. Мароз быў жахлівы. Завезьлі ў Маладэчна й загналі ў цялятнікі, дзе ніякага аграваньня. Замкнулі, заплямбавалі й павезьлі...

Мяне крышку змудзіла, а больш змучыла гэтая цяжкая гавэндка.

— Дзядзька Лукаш, павошта ўсё гэта ты мне расказваеш? Я ж гэта ўсё перажыў на сваёй скуры.

У вачох Лукаша заблішчэлі сьлёзы крыўды. Ён жа прызвычаіўся раіцца перш-наперш з жонкай, пасья з разумным суседам, урэшце з солтысам. Аднай рады ён не прызнаваў — калі хадзіла пра зямлю й як яе зьліваюць потам. Гэта ён ведаў. У гэтым ён быў амаль аграном.

І вось цяпер ён хацеў «выспявацца» — тым больш сваёй мовай — расказаць сваю трагэдыю. Каму ж ён яе раскажа? Пазнанскай «пырцы», якога ён ня любіць?

Мне сталася прыкра. Я перамог сваю стомленасьць і кажу: — Што ж, Лукаш, гавары далей.

— Вам гэта, можа, нудна, але мне гаротна. У цягніку-цялятніку памерла мая Зоська. Тры дні мы ня прызнаваліся: думалі, даедзем — пахаваем. Усё ж, як нам далі гнілую рыбу й брудную ваду, нехта сказаў энкавэдыстам, што ў вагоне ёсьць труп. Зрабілі рэвізію, знайшлі і... Зоську забралі. Ня ведаю, на якой станцыі гэта здарылася, ня ведаю, дзе мая Зоська пахаваная й ці пахаваная наагул.

Завязьлі нас у сібірскае калгас і — «давай, давай, вкальвай!..»

Цяжка было, але нам не прывыкаць. Канчаю, панок. Прабачце, ізноў забыўся. Таварыш Сталін выдаў амнэстыю...

Раптам у нашу размову зьлева ўрываецца ўкраінец ды кажа:

— Ніякую амнэстыю, а гімнэстыю.

Драматычнасьць настрою злагаднела. Дружна расьсьмяліся. Такі прыпадковы «карброн мот»* шмат памагае. Гэтакіх «мотаў» пазьней было шмат пад Монтэ-Касіна.

* Лоўкае слоўца.

Але дзядзька Лукаш не задаволіўся сваёй споведзай. Ён хоча дакалупацца да сэнсу, таго, што мае сяньня здарыцца.

А я сам ня бачу пераканальнага сэнсу, бо з тэгеранскіх справаздачаў (хаця й замаскаваных) бачу, што нас прадаюць гуртам і ў дэталі.

— Што будзе пасля вайны, няведама, але гэтыя паршывыя горы мы здабываць мусім. Можна, няшмат нас застанецца жылых, але тыя, што застануцца, што атрымаюць?

Я быў злосны і так мне карцела адказаць: хвігу з паветачкай, але паўстрымаўся: можна, стары, скрыўджаны, зламаны чалавек мае нейкія ілюзіі. Павошта іх разьбіваць?

Малая дыгрэсія: дарагія чыгачы (пэўна ж, калі нехта будзе чытаць гэтую маю лабуду), не разьбівайце лёгкадумна людзкіх ілюзіяў, калі яны нават неадарэчныя. Праўда, людзей трэба прывучаць да рэалізму, але не брутальна, паволі, пераконваючы...

Таму я адказаў Лукашу:

— Дарагі, я не прарок — ня ведаю. Думаю, што аднак справядлівасьць пераможа, бо інакш няма сэнсу жыць. А вось скажы мне, Лукаш: абяцаў табе нехта несьмяротнасьць на зямлі?

— Не, ніхто. А чаму вы пра гэта пытаецеся?

— Вось таму, што і мне ніхто не абяцаў. Таму мы мусім памерці. Баяцца сьмерці, паводле маёй думкі — неадарэчна, бо ўжо ад тэй хвіліны, калі дзіцё ўсьведаміла, што мусіць памерці, яно павінна асівець ад страху. А ці памрэм сяньня ці пазаўтраму — якая розьніца?

— Вы, панок (ужо без прабачваньня), пачынаеце нейкую хвілязохвію. Я яе ня вельмі цяплю. Але што ж пачнеш? Трэба будзе пайсьці...

Раптам войстры сьвісток.

«Panowie oficerowie, na odprawę do dowódcy batalionu».

Ага! Набліжаецца «гэнкэр» — крык дзікіх гусей, якія вяртаюцца з выраю...

Так мы зь дзядзькам Лукашом да дна душы не дагаварыліся.

Але затое пачынае нешта адбывацца...

Усё ж «гэнкэр» (крык дзікіх гусей з выраю) набліжаецца. Атрымоўваем апошнія інструкцыі і, маўляў, дашпільваем апошні гузік. Тэарэтычна ўсё яснае, зразумелае, ролі падзеленыя, толькі... ня ведаем, што будзе рабіць праціўнік.

Шарэе. Страляюць рэдка й недзе далёка. Сьвіснуў, зацокаў, зачмякаў, заліўся салавей. Прыемны халадок, лягчэй дыхаецца. Толькі трупы нашых папярэднікаў пахнуць брыдка, як пагрозылівае memento.

Я атрымоўваю заданьне яшчэ раз навязаць лучнасьць з суседнім батальёнам: канчаткова дамовіцца адносна кодаў і сыгналаў. Ужо цёмна — можна ісьці. Да гэтага батальёну ня больш як пяцьсот мэтраў. Але перад боем — эмоцыя: бягу галёпам.

Дабягаю.

— Дзе камандзэр батальёну?

Нейкі афіцэр зьвяртаецца да іншага:

— Дзе палкоўнік Каміньскі?

Вядуць мяне на камандны пункт. І вось па дарозе я прыгадаў, што гэта той сэнатар Каміньскі, зь якім я прыпадкова сустрэўся пару разоў у Вільні й аб якім мне гадзіну таму гаварыў дзядзька Лукаш.

Паводле ўсіх правілаў польскага ваеннага рэгуляміну кажу палкоўніку, пашто я прыйшоў.

— Добра, даражэнькі. Аб гэтым пагаварэце з маім афіцэрам сувязі, якога я паклічу. Я чую, што вы з «крэсаў».

— Пэўна ж, палкоўнік, наша дывізія завецца «Крэсова». Пры гэтым хачу вам прыгадаць, што я меў гонар з вамі сустракацца ў Вільні, спадар сэнатар.

— Тым больш прыемна сустрэць старога знаёмага ў гэты цяжкі час.

— Цяжка будзе, спадар сэнатар.

— Думаю, так. Шмат хто з нас застанецца на гэтых прыгожых і праклятых горах. Але, што ж, гэта так проста — трэба йсьці...

— Але за што?

— Даражэнькі, вось і вы мне паставілі пытаньне, якога я баюся й штодзень чую.

І раптам дадаў войстрым тонам загаду:

— Вось мой афіцэр сувязі. Дагаварэцеся зь ім і... бывайце жывы.

* * *

Добрых людзей на сьвеце, на жаль, не зашмат. Таму варта аб іх пісаць і прыгадваць, якой бы нацыі яны не былі.

Аб Каміньскім шмат напісаў ведамы польскі публіцысты й пісьменьнік, беларускі шляхціц зь Меншчыны Мэльхіёр Ваньковіч у сваіх трохтомных рэпартажах з-пад Монтэ-Касіна. Ваньковічу трэба аддаць належнае: ён — чалавек асабіста адважны і, нягледзячы на дзевьсьце кіляграмаў сваёй жывой вагі, лазіў па горах падчас бітвы, запісваў ды фатаграфавалі. Аднак ён ня ўсюды мог далезьці, таму ягоныя майстэрскія рэпартажы час-

та далёкія ад рачаіснасьці, бо пераважна пісанья з рэляцыяў удзельнікаў пасья бітвы. А рэляцыі часта бывалі супярэчныя: адзін бачыў дваццаць немцаў, а другі, які ўвесь час ішоў разам зь ім, — толькі двух.

Усё ж, здаецца, што ў дачыненні да Камінскага ў сваіх рэпартажах (якіх я, на жаль, цяпер пры сабе ня маю) Ваньковіч быў аб'ектыўным. Ваньковіч прыгадаў гісторыю майго асабістага прыяцеля Крыўца. Гісторыя амаль аўтэнтычная, як і сына дзядзькі Лукаша, і характэрная для тагачасных беларускіх умоваў.

Крывец быў сьведарым і ярым беларускім нацыяналістам і надзвычай здольным дзецюком. Толькі вась няшчасце для нашай тагачаснай моладзі (ды ня толькі моладзі, г.зв. Заходняй Беларусі): ён не заўсёды адрозьніваў, дзе канчаецца беларускі нацыяналізм, а пачынаецца савецкая прапаганда. І вась бедны мой Пятрусь трапіў у лапы гэтай прапаганды. Разам з беларускай літаратурай, якую ён атрымоўваў зь Менску, ён распаўсюджваў і камуністычныя агіткі. Накрылі, пасадзілі. Праз пару месяцаў пусьцілі. Пятрусь не ўціхамірыўся й рабіў далей. Арыштавалі другі раз. Але ў міжчасе ён пазнаёміўся з Ваньковічам, які так захапіўся здольнасьцямі Крыўца, што аж некалькі разоў пісаў аб ім у газэтах. Здаецца гэта памагло: Петруся йзноў па нейкім часе выпусьцілі. Там ён нешта скумекаў. Вярнуўся, зьбянтэжаны, й пачаў рабіць захады, каб атрымаць стыпэндыю ў сельскагаспадарчую школу. Войт, з паходжанья беларус, ахвотна даў бы гэтую стыпэндыю, але справа ўпёрлася ў паліцыі: Крывец — камуністы!

Справа дайшла нейкімі шляхамі да сэнатара Камінскага. Здаецца, што гэтую справу Камінскаму рэфэраваў Ваньковіч, бо сам мне пазьней яе прыгадаў. Камінскі пытаецца:

— Хто гэта такі ваш Крывец?

— Вельмі здольны малады чалавек, беларускі нацыяналісты і, на жаль, два разы быў арыштаваны за савецкую прапаганду.

Малая дыгрэсыя: прыяцелі й знаёмыя, калі бачылі, што ідзе сэнатар Камінскі, гаварылі: «Ага, ідзе “Гэта так проста”».

Камінскі хвіліну падумаў.

— Але ж гэта так проста: калі ваш Крывец вернецца з школы разумным нацыяналістам — гэта няблага. Калі ж выйдзе дурным камуністам, на яго трэці раз знойдзеца паліцыя.

Камінскі некаму пазваніў, з сім-тым пагутарыў, і Крыўца прынялі. Із школы Крывец вярнуўся добрым аграномам, палымяным беларусам, але на савецкі камунізм крывіў нос.

17-ы верасень 1939-га году. «Таварышы» прыйшлі нас вызваляць ад хлеба й сякой-такой волі. Ня ведаю, ці Пятрусь Крывец цалаваў савецкія танкі й тачанкі, але ведаю, што недзе ў канцы сьнежня 39-га году ў дваццаць сёму ю камэру вялейскай турмы, дзе мы душыліся, як селядцы ў бочцы, упхнулі яшчэ аднаго кліента. Я адубеў ад здзіўленьня.

— Пятрусь! Гэта ты?!

— Пятрусь! Гэта ты?!

— Дарагі, што сталася? Я чуў, што ты быў вялікім начальнікам у раёне. Ты ж іхны чалавек...

Тады Крывец запраўды зламаным голасам адказваў:

— Дарагі, такіх дурняў яны патрабуюць за граніцай, але ў сябе ліквідуюць. Гісторыя Тарашкевіча, Рак-Міхайлоўскага, Мятлы, Валынца й шмат іншых у мініятуры...

З Петрусём я сядзеў нядоўга. Мяне вывезлі ў полацкую турму, а ён застаўся. Ведаю, што яго на допытах жорстка катавалі. Будучы ў польскай арміі ўва Ўзбэкістане, а пазьней на Блізкім Усходзе, я яго шукаў і не знайшоў. Маглі яго «шлёпнуць» у вялейскай турме, або падчас эвакуацыі гэтай турмы, калі пачалася вайна з немцамі, а можа, замарылі недзе ў лягерьы. Бог ведае...

Ваньковіч вельмі патрыятычна й патэтычна апісвае сьмерць Камінскага. Факты запраўдныя, але ў Ваньковіча — крышку тэатральныя. Батальён Камінскага амаль быў выбіты, уся сувязь парваная. Тады Камінскі ўстаў і пайшоў шукаць рэшткаў батальёну. У той мамэнт, як ён выйшаў на адкрытую прастору, атрымаў сэрыю з кулямёту ў грудзі. А калі яго зносілі — паводле Ваньковіча, ён два разы сказаў: «Гэта за Польшчу»...

Камінскі быў паляк і патрыёт. Гэтыя словы ён мог сказаць, але не пасья сэрыі з кулямёту ў грудзі. Тут, здаецца, Ваньковіч, паводле добрага акрэсьленьня Высьпяньскага, «патрыятычна забаламуціўся».

Аднак наагул вэрсыя Ваньковіча аб сьмерці Камінскага адпавядае запраўднасьці. У шалёным агні артылерыі, мінамэнтаў і ручной зброі батальён гінуў. У гэтым пекле ня толькі генэрал не камандаваў корпусам, ці дывізіяй, палкоўнік — брыгадай ці батальёнам, але, часта, — і капрал сваім зьвязам. Тады Камінскі, які меў пры сабе толькі некалькі жаўнераў, устаў.

— Ну што ж, трэба йсьці шукаць батальён.

У гэты мамэнт сэрыя спандаў а перасекла яму грудзі. За ім поўз ягоны «нянька» — раскулачаны беларускі селянін Марцішонак, які даваў палкоўніку стратэгічныя парады:

— Панок, кладзіся, бо заб'юць!..

І калі пад скалу сцягнулі труп палкоўніка, Марцішонак кінуўся на яго з гістэрычным крыкам:

— Каб ты згарэў, я ж табе казаў, ня йдзі, бо заб'юць!..

Сшакаваны Марцішонак кінуўся з голымі рукамі бегчы на нямецкія бункеры. Яго сілай затрымалі й эвакуавалі ўніз. Пасьля гэтага ён доўга ляжаў у шпіталі. Калі я яго наведаў, гісторыя выясьнілася. Марцішонак жыў празь мяжу з Каміньскім, які меў асаду.

Польскія асаднікі былі ў нас непапулярныя. Аднак — як заўсёды — людзі бываюць розныя. У сваёй асадзе Каміньскі быў рэдка, ён больш жыў у Варшаве й Вільні. Марцішонак, нармальна, заўсёды раўся з жонкай, але, калі даведаўся, што прыехаў Каміньскі — шоў, як дамоў, да яго па парады й са скаргамі ці на паліцью, ці на ўрадоўцаў гміны. Каміньскі заўсёды раў і дапамагаў, а дапамагчы ён мог.

Прыйшлі «освободители». Каміньскага арыштавалі, Марцішонка раскулачылі й вывезлі ў Сібір. Пасьля г.зв. сталінскай, як яе добра назваў украінец, «гімнэсты», абодва апынуліся ў польскай арміі. Знайшліся й больш не расставаліся. Разьдзяліла іх сьмерць. Марцішонак быў запраўднай нянькай Каміньскага, а ён, як чалавек у асабістых справах непрактычны, — такой нянькі патрабаваў. Больш таго, палкоўнік Каміньскі баўся простага жаўнера Марцішонка. Ён ня раз гаварыў:

— Вось, даражэнькі, прыйду я ў сваю палатку, а Марцішонак будзе бурчэць, што я крышку выпіў, або запозна прыйшоў. Але ж гэта так проста: ён такі добры чалавек і сусед. Трэба сьцярапець...

Калі я прыйшоў да Марцішонка, а ён быў у адзеле нэрвава-хворых пасьля шоку, сястра папярэдзіла мяне, што Марцішонка ўгаварылі, што Каміньскі толькі цяжка паранены й будзе жыць. Таму мы гаварылі аб Каміньскім, як аб чалавеку жывым. Ня ведаю, ці Марцішонак умеў адрозьніваць «А» ад «Б», але ведаю, што ён гаварыў «па-нашаму». Ён расказаў мне свае ўзаемадачыненьні з Каміньскім і — як сяньня памятаю — закончыў:

— Я ж яму, каб ён згарэў, крычэў: ня йдзі — застрэляць! А ён устаў і пайшоў. Дзякуй Богу, што толькі паранены! На будучыню будзе памятаць... Але я яго яшчэ абмацую, хаця ён страшна добры чалавек!..

Было даволі макабрычна гаварыць аб чалавеку як аб жывым, які ўжо даўно пахаваны. Але ў гэтай прыязні заможнага

беларускага селяніна з польскім сэнатарам і палкоўнікам не было ніякага лёкайства, ніякага паніжэньня. Проста двое добрых людзей любіліся й шанаваліся ўзаемна.

— Панок, бадай ты згарэў, я ж табе казаў, ня йдзі!..

— Вось прыйду ў сваю палатку, а Марцішонак будзе бурчэць...

Гэта ж усё такое простае, такое людзкае, але, на жаль, добрых людзей не зашмат на сьвеце.

* * *

Мне было вельмі прыкра, што я паставіў Каміньскаму пытаньне: «за што?», калі ён заўсёды хацеў адказаць: «гэта ж так проста», а тут адчуў, што гэта ня так проста й абурыўся на мяне за правакацыйнае пытаньне.

З гэтымі думкамі я бег у свой батальён.

Усё зашпіленае на апошні гузік. Наперадзе ляжаць два піянерскія патрулі, якія пабягуць трасаваць сьпежкі на гэтай праклятай замінаванай зямлі. Людзі, засуджаныя на сьмерць...

Як я зайздросьціў тым, што ў Багдадзе ці Каіры купілі гадзіннікі з фасфарызаванымі цыфэрблятамі!

— Колькі яшчэ?

— Пяць хвілін, — адказвае шчасьлівы ўласнік фасфарызаванага гадзінніка.

— Колькі яшчэ?

— Адна хвіліна, — адказвае фасфарызаваны гадзіннік.

І ў гэты мамэнт...

Тое, што пачалося ў гэты мамэнт, а 11-й гадзіне 11-га травеня, ніяк няможна назваць «гэнкэрам» — крыкам дзікіх гусей з выраю — мяккім, сумным, лагодным, настальгічным.

Грымнула найцяжэйшая гармата. Гэта быў сыгнал. І, як кажа адзін наш мовавед, «ударыла й пашла маква»... За гэтай гарматай зараўло больш за тысячу іншых: цяжкія, лёгкія, супрацьпанцэрныя, супрацьлятунскія, мінамёты цяжкія, мінамёты лёгкія. Усё біла па пазьцыях праціўніка: далёкабойныя гарматы білі па далёкіх становішчах артылерыі, якія знаходзіліся за 30 кілямэтраў ад пляцу бою, іншыя вальцавалі ўвесь пляц, на які мы мелі наступаць. Зямля дрыжала пад нагамі, зямля гарэла, а ў паветры вылі мільёны д'яблаў. («Земля тряслась, как наши груди» — Лермантаў, «Бородино».) Барадзінская кананада, у параўнаньні з монтэ-касінскай, была мініятурай. Мелася ўражаньне, што глядзім у нейкі жудасны, вялізарны пякельны кацёл, дзе усё гарыць, кіпіць, пераварочваецца...

Колькі тонаў зялеза змарнавалі падчас гэтай кананады — цяжка сказаць, і, здаецца, ніхто гэтага не рахаваў. Гэтая навала, згодна з плянам, трывала 40 хвілін. Мы назіралі яе, як гледачы зь лёжы нейкага макабрычнага тэатру. Нават заўзяты пэсымісты дзядзька Лукаш крыкнуў:

«Дык мы ж пойдзем, як нож у масла! Пасьля гэтага там застанеца толькі кучка смуроду!..»

Валодзька Мацкевіч глытаў вачыма гэтую сцэну. (Ён жа хацеў быць героем). Таму сказаў з тонам расчараванья:

«Там нам нічога не застанеца рабіць».

Памыліліся, на жаль, абодва. Засталося ўсё, а работы было шмат зашмат: восем дзён крывавіцца й паміраць.

Нехта можа паставіць пытаньне: як пасьля такой навалы там нехта мог застацца жывы? Зусім проста. Кажуць: «Хіцёр Зьміцёр, але й Саўка не дурны». Немцы ведалі, што без артылерыйскага падрыхтаваньня ніхто ня зможа штурмаваць, таму мелі пабудаваныя сховішчы на адхонах — «мёртвых палёх», куды не магла дастрэліць ні артылерыя, ні мінамёты. Вось жа адразу, як артылерыйскую навалу перанеслі на далейшыя пазыцыі, яны папаўзылі ў бункеры. Пры гэтым бункеры былі моцна збудаваныя й замаскаваныя, на іх быў пакладзены дэтанакійны пласт каменяў, на якіх гранат разрываўся. Пэўна ж глушыў жыхара бункера, але вялікай шкоды яму не рабіў. Проста змарнавалі сотні тонаў волава й зялеза.

Гарматы малацілі камяністыя горы дакладна, колькі прадбачвалася паводле пляну. Пасьля перанеслі агонь на далейшыя аб'екты.

Немцы адбрэхваліся слаба. Ашчаджалі амуніцыю, якая ім пазьней прыдалася. Яны толькі фарамі й ракетамі асьвятлялі поле, што яшчэ павялічвала макабрычнасьць відовішча.

Але затое, калі нашая артылерыя перанесла агонь далей наперад, — слова ўзялі нямецкая артылерыя й мінамёты.

Сьвісток. Наперад пабеглі на чале з афіцэрамі два патрулі — разьміноўваць поле й трасаваць сьцежкі. За імі мелі йсьці мы. Але ўзьніклі праблемы: па-першае, магнэтычныя йголки сапэраў павар'яцелі, бо ўсё поле засыпанае зьлезам, па-другое, немцы ўжывалі драўляныя міны, на якія не рэагуе магнэз. Жаўнеры з гэтых патрулёў узялі штыкі й імі пачалі наколаць грунт ды шукаць мінаў. Але працавалі яны нядоўга. На іх рынулася стыхія артылерыйскага агню з усіх чатырох старон. Абодва патрулі былі выбітыя.

Чыгач можа выказаць сумлеў: як гэта так, што немцы стралялі з чатырох бакоў?

А вось жа так было.

Абедзьве арміі, 5-я амэрыканская й 8-я ангельская, улезлі ў даліну ракі Ліры й Рапідо, не здабыўшы гораў справа. А якраз там былі становішчы нямецкай артылерыі, якая біла нас ззаду. Найгорш нам дакучалі гарматы з Бэльмонтэ, Ацінэ й Цыфалько, якія білі якраз ззаду. Стваралася дэпрэсійнае ўражаньне, што нас выбівае нашая артылерыя. Выявілася, што не. Тут наша артылерыя працавала прэцызыйна. Найгоршыя былі нямецкія гарматы на танках. Яны нас малацілі з аднаго месца, іх засеці, г. зн. выкрылі. Туды йшла навала нашай артылерыі, ляцелі самалёты, але іх там ужо не было: яны пераехалі кілямэтар далей і схаваліся ў кусты. Праз пару хвілін стралялі далей. І гэтак паўтаралася забава п'яных расейскіх афіцэраў у «Куку»...

Але вяртаюся да тэмы.

Нашыя гарматы перанеслі агонь на далейшыя пазыцыі. Пабеглі трасуючыя патрулі. Іх выбілі.

Трэба было ўставаць і йсьці. А як цяжка ўставаць ды бегчы пад град зялеза й волава!.. Найгорш, як падняць жаўнераў. Яны пераважна нестраляныя. Нейкі дзядзька з-пад Баранавіч ці Вялейкі ня быў зацікаўлены ў спрэчцы Гітлера з Рыдзам-Сьміглым і таму ў яе ня ўмешваўся. А цяпер ён апынуўся пад льявінай волава.

— Хлапцы, наперад! Хто залягае — той гіне! Наперад!..

Аднак наперадзе стыхія артылерыйскага агню й сьмерць.

Усё ж такі бальшыня пабегла. Па дарозе мы бачылі, што трасуючыя патрулі, якія мелі нам белымі йстужкамі вызначаць дарогу, выбітыя, а іхныя белыя йстужкі вісяць, як кішкі, на паламаных дрэвах. Нямецкая артылерыйская навала разьмяла ўсё.

Бяжым у няведамае, дзе ў паветры равуць чэрці, а зямля ўзрываецца пад нагамі. Тут, калі чалавек наступіў на міну, ён без кішок і іншых падрабязгаў перажджаў на другі сьвет.

На вузкім адрэзку акцыі нашага корпусу было зашмат войска, таму й страты былі вялікія. Плошча была асьветленая фарамі й ракетамі. Артылерыя й мінамёты былі ўстраляныя. Кожны мэтар зямлі быў зьмераны, кожнае міннае поле было абаранянае з бункераў.

Даходзім да месца, дзе пачынае дзеяць ручная зброя: шмайсэры й спандаў'ы. Жаўнеры пачынаюць «залягаць»: нехта ў ямцы, нехта пад скалай.

Артылерыя й мінамёты праціўніка вальцуюць поле.

— Наперад, на Бога наперад, ззаду сьмерць!..

Пачынаем траціць кантакт з сваімі аддзеламі. Радывыя апараты разьбітыя, тэлефонныя драгты, якія наматалі павучкі вайны — тэлефаністыя — паразрываныя. У пякельным вышці цэлага пекла д'яблаў голас не даходзіць да вушэй. Куды йсьці, што рабіць, з кім ісьці — траціцца арыентацыя (нягледзячы на тое, пашто йсьці?).

— Наперад! Наперад!

І вось бункеры плююць волавам. Гэта яшчэ ня так блага. Прынамсі, бачым, скуль страляюць. Можна падпаўзьці й разваліць бункер гранатай, або пятам. (Пят — гэта такая жыдоўская артылерыя, якую выдумалі ангельцы. Гэта цяжкая рулька, у якую сьпераду ўкідаецца гранат і пасья страляецца. Але пят мае вялікую сілу выбуху, якой бункер не вытрымоўвае.) Горшыя бункеры затоеныя й замаскаваныя, каля якіх прабягаеш, а яны маўчаць. Затое пазней страляюць ззаду ў патыліцу.

Пасья монтэ-касінскага бою некаторыя генэралы ганарліва заяўлялі, што яны камандвалі арміямі, корпусамі, дывізіямі. Дудкі!

Камандзер корпусу, напрыклад, меў сякі такі кантакт з камандай дывізіі, камандзер дывізіі з брыгадай, але ўжо камандзер брыгады ня меў кантактаў з батальёнамі, камандзер батальёну часта ня меў кантакту з ротамі і г. д.

Парадокс, аднак найбясъпечней было як найбліжэй варожых бункераў. Там, прынамсі, можна было аблажыцца каменьямі, бо артылерыя не страляла па сваіх становішчах. Таму жаўнеры, апынуўшыся паміж бункераў, пачалі да іх прытульвацца й разьбіваць гранатамі, бо амуніцыі да пятаў не хапала, ды й пяты пагубіліся па дарозе. Адзін жаўнерык ухітрыўся й аблажыўся трупамі гіндусаў, нашых папярэднікаў. Змабілізаваў пяць трупаў, а пазней крычаў суседу, які ляжаў за каменьчыкамі:

— Прадаю аўтэнтчнага гіндуса за пляшку джыну!

— Але ён сьмярдзіць.

— Хай лепш сьмярдзіць ён, чымся я.

Жыцьцё: жах мяшаецца з гумарам, макабра — з ідыліяй.

Раптам чамусьці зрабілася ціха.

Дудкі, маўляў, адразу вызьверыліся салаўі. Але ўжо злосна, бо ім нейкія «страньеры» перашкаджаюць жыць і цешыцца жыцьцём ды вясной.

Цяжка, лежачы пад бункерам ворага, слухаць песьні салаўя...

Але йзноў завыла мільён д'яблаў і быццам бы стала лягчэй: салаўі больш дэпрымуюць...

Хоцькі-няхоцькі, трэба было пачынаць разьбіваць бункеры, бо людзі апынуліся быццам бы ў муравейніку. Тут застаюцца толькі ручныя гранаты й таміганы, бо пяты недзе па дарозе загразьлі.

Бачу, дзядзька Лукаш паўзе пад бункер з апошняй гранатай і кідае. Бункер моўкне. Як пазней выявілася, граната перасекла спандаў. Нехта іншы запоўз за бункер і, уткнуўшы таміган, расстраляў некалькі праціўнікаў. Крышку палягчэла.

Але набліжаецца найгоршае — золак. У дзень застацца паміж бункерамі — сьмерць.

Ізноў жа парадокс: сонца дае жыцьцё, — у той час для нас сонца азначала сьмерць.

Бачым, што наступ заламаўся. Тады палкоўнік дае загад адступіць. Нялёгка было сходзіць з праклятай гары, пакідаючы там столькі сваіх жаўнераў і прыцеляў. Фактычна, батальён быў разьбіты.

Вельмі характэрную размову пераказвае Ваньковіч з камандзерам другога батальёну «Карпацкай» дывізіі, палкоўнікам Бжуско. Палкоўнік быў паранены, й калі яго наведаў Ваньковіч, той сказаў:

— Калі вы напішаце, што мой батальён быў «разьбіты» — гэта будзе няпраўдай.

— А як я гэта магу акрэсьліць? — паставіў пытаньне Ваньковіч.

— Выбіты...

Тут мушу прыгадаць, што другі батальён стаяў на другім месцы паводле стратаў людзей пасья нашага батальёну.

У той момэнт, як палкоўнік пастанавіў адступіць, нейкім чынам дайшоў загад з дывізіі: «За ўсякую цану ўтрымаць здабытую пазыцыю, мантуецца другі наступ». Тады наперад, шукаць лепшай пазыцыі, бо тут, дзе мы ляжым, — лысы ўзгорак. Няшмат гэтага войска засталася, але тое, што было, кінулася наперад. А тут зямля гарыць пад нагамі: навокал бункеры, міны й пасткі. Але рынуліся, бо зараз будзе відно. Заляглі й пачалі разьбіваць бункеры, якія былі найбліжэй. Але з усходам сонца ўзьніклі новыя цяжкасьці: снайпэры праціўніка. Ноччу яны былі сьляпяны, але цяпер пачалі вызьварацца. Хапіла толькі падняць руку з каменнага складака, а ўжо рука была прастрэленая. Снайпэры пераважна сядзелі на дрэвах, добра замаскаваныя, іншыя — за высокімі скаламі. Пачалося ўзаемнае паляваньне. Нашы снайпэры, хоць іх няшмат засталася, таксама ўзяліся за работу. Яны, снайпэры, назіралі, скуль падае стрэл, пазней

спакойна чакалі, пакуль праціўнік не парушыўся. Вока снайпэра — сакалінае: кажны рух заўважыць. Тады снайпэр прыцэльваўся, і праціўнік ляцеў з дрэва, як сыпелы яблык. Памаленьку снайпэры праціўніка былі зьбітыя з дрэваў. Аднак сытуацыя няшмат палепшылася, бо стралялі далейшыя бункеры, да якіх нямажна было дапаўзіці.

Найгоршае, што пачала пагражаць «брындза» (крыптонім: нястача амуніцыі), а данесьці яе на пазыцыі ўдзень не было мовы. Пекла павялічаюць енкі параненых, якіх няма магчымасьці зносіць, бо санітары або выбітыя, або ня могуць дайсьці праз агонь.

Тады камандзэр батальёну даў дэфінітыўны загад сходзіць з гары.

Макабрычнае было гэтае сходжаньне. Амаль кажны здаровы, не вылучаючы афіцэраў, нёс параненага. І так усіх не змаглі забраць. Пазьней іх падбіралі немцы. Дзе нямажна было ісьці, людзі паўзлі на жыватах, маючы на плячах параненага калегу. Было некалькі выпадкаў, што паранены быў дастрэлены пад час гэтай маніпуляцыі, і жаўнер поўз, маючы ўжо на сабе трупа. Сонца пражыла, а вады — ані кроплі. Каменьні войстрыя рэжуць цела і ірвуць вопратку. Людзі ўпадаюць у нэрвовы шок, зрываюцца не ў пару, іх выстрэльваюць, як зайцаў.

Урэшце жменька людзей спаўзла із «Здані». Амэрыканцы назвалі гэтую гару «Fantom ridge», палякі — «Відмо». Заляглі на выходных пазыцыях, як цяжка параненыя зьвяры. Выглядалі жахліва: скрываўленыя, абдзёртыя, пакалечаныя, стомленыя і бяз кроплі вады.

І вось якія рапарты атрымоўвае дывізія, а пасья корпус, ад камандэраў трох батальёнаў, якія сплылі із «Здані»:

палкоўнік Домань: 18-ы батальён мае 30 чалавек; палкоўнік Стачкоўскі: 15-ы батальён — 7; палкоўнік Каміньскі: 13 батальён — толькі 3.

А трэба прыгадаць, што ўсе тры батальёны пачалі атаку ў поўным складзе, г.зн. каля 800 жаўнераў кажны.

Палажэньне, на першы пагляд, трагічнае: тры батальёны выбітыя. Ня лепш і ў Карпацкай дывізіі. Аднак Андэрс, страляны на розных войнах і франтах (9 ранаў), разважаў спакойна. Стварыўся хаос, трэба кансалідавацца і падрыхтоўваць другую атаку.

Але з чым? — можа нехта сказаць. — Корпус выбіты!

Пазьней выявілася, што не было так страшна. Праўда, кажны батальён страціў менш-больш палову сваёй баяздольнасьці,

аднак ноччу пачалі сплываць людзі з усіх бакоў: і тыя, што заляглі ззаду, і тыя, што далёка зайшлі наперад і не пачулі загаду адступаць, і тыя, што блукаліся, шукаючы сваіх аддзелаў. Усё пераблыталася ў гэтым пьжельным агні, ўпацёмку й хаосе бітвы.

Зямля прыгожая і няўдзячная, як лермантаўская царыца Тамара. Здаецца, блізка, а як далёка! Цяпер рэактыўны самалёт ляціць з Эўропы ў Амэрыку каля пяці гадзін. (Калюмб плыў каля шасьці месяцаў.) А тут — на «Здані», стомэтровая адлегласьць раўнялася — дзесяткам людзкіх жыцьцяў, плюс — шмат літраў крыві, плюс — перажыцьці.

Нашае камандаваньне атрымоўвае рапарт, што гара «Здань» дэфінітыўна ачышчана ад нашага войска. Тады наша артылерыя кладзе шалёны агонь на «Здань». Выяўляецца, што няпраўда. На «Здані» ляжаць нашыя жаўнеры. У нейкай ямцы ляжыць маёр Гнатоўскі із сваім паўбатальёнам. Праўда, гэты паўбатальён цяпер налічвае 26 жаўнераў, якія не пачулі загаду адступаць. Маёр Гнатоўскі ведае адно: а 15-й гадзіне мае быць другі наступ. Ён чакае. Наступу няма. Тады ён зразумеў, што акцыя заламалася, і трэба чакаць начы, каб зыйсьці з гары. Адначасова пад заслонай цемры спаўзлі іншыя жаўнеры, якія не пачулі загаду адступаць.

На пазыцыі ўспаўзае апошні запасовы 16-ты батальён маёра Станьчыка. Станьчык — калярытная фігура. Батальён успаўзае, Станьчык ідзе на нагах. Афіцэр, які ляжыць на пазыцыі й ня ведае хто йдзе, крычыць: «кладзіся, бо застрэляць!», а Станьчык адказвае: «Калі маеш прыгожую дзяўчынку, дык лягу», і йдзе далей.

Гіронія лёсу. Станьчык (ужо цяпер, бадай, генэрал) — афіцэр-прафэсіянал, усё жыцьцё вучыўся выбіваць зубы, а цяпер, як дантыстычны тэхнік, робіць і ўстаўляе ангельцам зубы, хаця, як мне шчыра прызнаўся, хацеў бы, каб было наадварот. Тэхнікам дантыстычным ён стаўся пасья вайны. Трэба ж неяк жыць...

* * *

Але калі ўжо гаворым аб Станьчыку, дык зьвернемся да, можа, макабрычнага гумару, які нас не пакідаў у найбольш крытычныя хвіліны. Гумар — гэта скарб, і бедныя тыя людзі, якія яго не разумеюць.

Спаўзлі з гары. Цяжка паранены жаўнер енчыць. Уся вопратка на ім парваная, скрываўленая. Да яго падыходзіць шэф роты і кажа:

— Успакойся, цяпер напэўна атрымаеш новы мундзір.

— А як памру? — пытаецца бедны жаўнер.

— Дык выйграе ангельскі кароль, бо яму застанеца адзін мундзір.

Трэба прыгадаць, што гэты жаўнер некалькі разоў хадзіў да шэфа роты з просьбамі, каб яму далі новы «батэльдрэс», бо ягоны вельмі знасіўся. Заўсёды шэф роты адказваў яму, што яшчэ пару месяцаў можа пахадзіць, бо трэба ашчаджаць казённую маемасьць.

Цяпер гэты ж шэф пацяшае цяжка параненага:

«Калі будзеш жыць — атрымаеш новы мундзір. Калі ж памрэш, цябе будуць абшываць, абмываць і абмундзіроўваць або святы Пятро, або Люцыпар, залежна на што заслужыў».

Бедны жаўнерык выжыў, але шэф празь некалькі дзён апынуўся пад апекай сьвятога Пятра ці Бэльзэбула — гэта я ня ведаю.

Другі выпадак. Быў жаўнер, які зьбіраў калекцыю гадзіннікаў. Проста, калі іншыя адбіралі ў палонных зброю, ён забіраў гадзіннікі. Сабраў нешта сем-восем штук. Тады, нягледзячы на ўвесь рэгулямін, ён сеў задам да праціўніка й пачаў раскручваць здабытыя гадзіннікі ды спраўджваць «вэркі». Лепшыя ён клаў у правую кішэнь, горшыя — у левую.

Тады яму крычыць сусед з-за каменяў:

— Ты бачыш, вось перад намі вялікі бункер? Там напэўна сядзіць афіцэр, які мае залатога “Лёнжына”!

Гэтая трагічная думка іржавым цьвіком убілася ў галаву аматара гадзіннікаў.

Неўзабаве прыслалі дапамогу — адзел камандосаў.

І там знайшоўся калекцыянэр гадзіннікаў. Адразу свой свайго пазнаў і на п'ва пазваў.

Такім чынам, два спецыялістыя, якія прыпадкова сустрэліся, падпісалі непадпісаны саюз, што залатога «Лёнжына» мусяць здабыць. Але як? Удзень нельга варухнуцца — страляюць. Ну што ж, пачакаем да начы... Калі ж сьцімнелася, абодва пайшлі на паляваньне. Не пайшлі, а папаўзылі. Адзін справа, другі зьлева. На бункер, па залатога «Лёнжына».

Паляваньне скончылася трагічна для аматара і ўласніка сямі гадзіннікаў: атрымаў кулю ў пераносіцу і з сваімі гадзіннікамі застаўся ляжаць. Затое камандос, які поўз справа, разьбіў бункер і... запраўды здабыў залатога «Лёнжына». Аднак ён сумленна дапоўз да трупа свайго супольніка й забраў усе гадзіннікі зь яго кішэняў. Тады ён дапоўз да камандзера дружыны забіта-

га й аддаў яму ўсе гадзіннікі, якія забраў зь кішэняў забітага, з тым, каб іх разьдзялілі сярод ягоных прыяцеляў... Выявілася, што гадзіннікаў было зашмат, каб абдзяліць усю дружыну. Рэч зразумелая, што камандос залатога «Лёнжына» забраў сабе, што яму слухна належылася.

Дарэчы прыгадаць, што гэты камандос быў страляны на розных франтах. Вось жа ў першых сутычках на Сангро ён быў лёгка паранены. Якраз тады наш корпус наведваў галоўнакамандуючы польскай арміі генэрал Сасноўскі. Ён таксама зайшоў у шпіталь, дзе ляжаў гэты камандос (прозьвішча не памятаю).

Генэрал пытае:

— Цяжка табе?

Камандос адказвае:

— Не, водзу. Рана загоіцца, але мне, сукіны сыны, струшчылі гадзіннік маркі «Амэга».

Сасноўскі яго пацешыў, што ён атрымае рэкампэнсату.

І атрымаў. Аўтэнтчны гадзіннік маркі «Амэга».

Тыя, што зналі гэтага камандоса, цьвердзілі, што ён ніколі ніякага гадзінніка ня меў. Але што значыць камандос...

Цяпер вернемся да маёра Станьчыка (тады быў маёрам).

Батальён ідзе ў атаку. Жахлівы агонь. Жаўнеры прыляглі. Каму хочацца атрымаць валавяную цукерку? Раптам зычны, моцны голас Станьчыка: «Хлопцы, будзе добра! Я ў г... ўлез». І запраўды. Станьчык пад агнём стаіць і паказвае свае чаравікі. Гэтак званы «корпус дэлікці» неаспрэчны.

Забабоны кажучь, што калі гэта чалавеку здарыцца, у гэты дзень яго сустрэне шчасьце. Я ў гэта ня веру, бо калі б так было, дык кажны дзень раніцой некаторыя людзі беглі б шукаць гэтага шчасьця, хаця гэта й не духмяна, не эстэтычна.

Аднак жарт памог. Жаўнеры набралі бадзёрасьці. Калі «стары» (а так кажнага камандзера завуць навет старэйшыя ад яго) гэтак жартуе пад градам волава — значыцца, ня так блага.

* * *

Аднак і ня добра.

Батальёны заляглі ў розных ярах і ямах. Людзі галодныя й без вады, якую толькі можна данесьці ўначы і то ў сьмярдзючых бітонах. Цяжэй раненых эвакуавалі, лёгка параненыя ня хочуць выходзіць.

Мантуецца новы наступ. Паехала экіпа вербаваць ахвотнікаў з базаў. Змантавалі запасны батальён з кухароў, пісароў ды

іншых адміністратараў. Знайшлі й камандзера батальёну — бухгалтара-прафэсіянала капітана Шамоцкага. Гэтыя «швэйкі» мелі ратаваць палажэньне. На шчасьце, да гэтага не дайшло.

Ляжым у логаве і, як параненыя зьвяры, дыхаем.

Няцяжка сабе ўявіць, як мы пачуваліся: разьбітыя, пакалечаныя, скрываўленыя, — лежачы ў калдобе, якая шумна называлася «ярам», і залізваючы раны. Давесці ежу й ваду — трагічная праблема, бо немцы ўначы сыстэматычна артылерыяй і мінамётамі малоцяць адзіную артэрыю — дарогу сапэраў і ўсе магчымыя праходы, кудой могуць прайсці мулы. Ляцелі ў протхлю джыпы й бедныя мулы, якія ня мелі ніякай ахвоты браць удзел у гэтай бязглуздай вайне. Праўда, ніхто ня пытаўся іхняй згоды. Пасьля бітвы ў раёне Монтэ-Касіна паставілі некалькі помнікаў розным героям. Ніхто не падумаў аб мулах і кіпрыйскіх мулаводах. А яны шмат спрычыніліся да выйграньня монтэ-касінскага штурму.

Ляжым. На першы погляд, палажэньне безнадзейнае. Батальён фактычна выбіты. Засталося некалькі афіцэраў і пара дзясяткаў жаўнераў. Зь нешта дваццаці падхаронжых — абсалютнаў афіцэрскай школы — ніводнага. Пазьней пачалі адусюды зьбірацца, што зь бяды можна было згарусьціць дзеве маленькія роты. А тут згары прыходзіць загад: «Кансалідавацца й рыхтавацца да наступнага штурму». Палкоўнік, сам паранены, чухае сіваю патыліцу: з чым пайсці ў наступ і як падняць дэпрэсаваных жаўнераў? Ён некалькі разоў у дзень склікае нарады афіцэраў, сам ходзіць сярод жаўнераў і гутарыць зь імі. За ўсякую цану падняць бяздольнасьць батальёну! Але як гэта зрабіць? Жаўнеры сядзяць, або ляжаць, прыляпіўшыся да скалаў, і апатычна слухаюць нашыя прамовы. Трэба зразумець псыхалёгію разьбітых жаўнераў. Жаўнер заўсёды ў наступ ідзе бадзёра, не зважаючы на магчымасьць сьмерці, але адступае з дэпрэсіяй.

У дзень пражыць сонца, ноччу пацягвае халадком і салаўінай экстраваганцыяй, што яшчэ павялічае дэпрэсію. Аб коўдрах няма сэнсу й марыць. Хаця б давезьлі біф і ваду — навет у сьмярдзючых бітонах. Чалавек моліцца за сваю сям'ю, прыяцеляў — мы маліліся за мулоў і мулаводаў, каб яны дайшлі здаровыя да нас.

Навет сямнаццацігадовы Валодзька Мацкевіч страціў ахвоту быць Напалеонам. На праклятай гары застаўся назаўсёды ягоны равеснік і прыяцель Юрка Ясінскі. Пытаюся ў яго:

— Што б ты цяпер хацеў, Валодзька?

Ён зь дзяціннай шчырасьцяй адказвае:

— Шклянку цёплага малака і каб не стралялі.

А страляюць злосна. Артылерыя ня можа да нас дастрэліцца. Затое нэбэльвэрфэры й звычайныя мінамёты дакучаюць. Найгоршыя нэбэльвэрфэры. Гэта — паскудства савецкай канструкцыі (чаго б благага не прыдумалі бальшавікі?), удасканаленае нямецкай тэхнікай. Яны былі першы раз ужытыя падчас апошняй вайны пад Севастопалем і па-расейску называліся Мар'яй Іванаўнай. Нэбэльвэрфэр — шэсьць разам спрэжаных мінамётаў, якія страляюць адначасна. Яны робяць менш шкоды, чымся панікі. Ад часу, як яны вылятаюць з руляк, чалавек іх чуе. Гэтае паскудства ляціць, вые, сьвішча, рагоча, як тысячы д'яблаў, што сарваліся з ланцугоў. Ствараецца ўражаньне, што ўся гэтая дзікая какафонія рынецца нам на галовы. Не даляцелі. Нарабілі трэску й смуроду. Цяпер чакай на новую порцыю. Другая пераліцела. Але што будзе з трэцяй?

Палажэньне няёмкае. Усё ж на праклятай «Здані» перад намі ляжаць два нашыя батальёны: 14-ты, які ўтрымоўвае там пазыцыі пару тыдняў, і 16-ты, які ўзыйшоў апошні. Камандуе ім прыгаданы маёр Станьчык, які падтрымоўвае жаўнераў сваімі нецэнзурнымі жартамі й бяспрыкладнай адвагай. Яны памаленьку й сыстэматычна ліквідуюць бункеры.

Гэтак было 13-га травеня й трывала да 17-га.

У міжчасе атрымоўваем вясёлую вестку, што мы ня можам пайсці наперад, бо Восьмая армія загразла на рэчцы Гары і ня можа яе сфарсаваць пад жахлівым агнём праціўніка. Адначасна другая вясёлая вестка, што генэрал Ліс, камандзер гэтай арміі, у склад якой уваходзілі й мы, выкарыстоўваючы прыгожую пагоду, паехаў лавіць рыбу. Ён — рыбалоў ня меншай клясы, чымся наш прафэсар Жук. Гэтую вестку жаўнеры прынялі злосна, і каб іхныя пажаданьні здзейсніліся, дык генэрал Ліс ня толькі не навуздзіў бы рыбы, але акула яго б канчальна аформіла. Праўда, акулаў там ня бывае.

* * *

Кажуць, што «на беднага Макара ўсе шышкі валяцца». Атрымоўваю загад быць правадніком і камандзерам калёны мулаводаў, якая з Сан-Фікэле давозіць амуніцыю й прадукты на лінію. Заданьне адказнае й важнае, але як яго выканаць? Акцыя можа адбывацца толькі ўначы, але трэба пазнаць сыжэжкі, праз якія можа прайсці аб'ючаны мул. Дарога сапэраў выключачаецца, бо яе ноччу так калахмацяць, што толькі джып можа,

маючы шчасьце, прарвацца. Іншыя сьцежкі, ведамыя немцам, таксама пад густым абстрэлам. Трэба шукаць новых. Маю дзень на распазнаньне дарогі, бо ўжо вечарам мушу вясці мулаводаў, а мулаводы — мулаў. Паўзу паміж скалаў і кустоў і назіраю трасу ззаду. Ага — 150 мэтраў ад пазыцыяў скала, пад якой менш-больш бяспечна можна разладоўвацца. Далей амуныцю й правіянт трэба насіць саматугам. Але як дайсьці да гэтай скалы? Паўзу далей. Бачу паміж скалаў вымыты вадой з гары даволі круты й глыбокі роў. Важна, што глыбокі, бо стромкасьць для мула невялікая перашкода. Мул лезе на гару, як кот. У канцы яру лагчына, дзе, у выпадку абстрэлу, можна схаватца. Такім чынам, я за ўвесь дзень дапоўз да даліны ракі Рапідо і там залёг. Але па дарозе выкрасьліў, вымераў адлегласьці й каардынаты шляху, па якім вырашыў выконваць сваё заданьне.

Да змроку праяжаў у кустах, бо праз даліну ў рэчку нельга было ўдзень прайсьці: муху застрэляць. Вечарам пацягнула халадком і праклятымі салаўінымі «стакато», «модэрато», «піцыкато» і сьвістатом. Тут прыгадаліся травеньскія вечары, калі з сваёй «Залатой Байкай» на радзіме сустракаўся пасля травеньскага змроку, і мы слухалі салаўёў ды марылі аб нейкім шчасьці. Толькі мне здалася, што нашыя салаўі сьпявалі прыгажэй, хоць ня так агрэсыўна, як італьянскія.

Аднак няма часу на мэдытацыі. Там за ракой чакаюць на мяне: кватэрмайстар, мулаводы й мулы, а — што найбольш важнае — у яры галодныя й сьпечаныя смагай мае жаўнеры-калегі.

Шчасьліва праз брод дайшоў да базы. Кіраўнік прыняў мяне цёпла, а таму, што я быў мокры да пупа — сагрэў мяне добрым каньяком. Халерачка! На базе яны ўсё маюць... Мулы прынялі мяне абьякава, мулаводы — непрыязна. Я пачаў гаварыць зь імі ламанай ангельска-італьянскай мовай, бо грэчкай, прызнацца, праз лянiўства не вывучаў. Як я прыгадваў — мулаводы пераважна зь Кіпру. Брудныя, абросшыя й злосныя. Толькі пазней выявілася, што гэтыя былі запраўды добрыя, адважныя й ляляльныя хлопцы. Іхная няўдзячная праца дэпрымавала іх і не спрыяла іхнаму прыроджанаму гумару ды вясёласьці.

Я мусіў іх вясці, таму выпадала сказаць некалькі слоў. А што я мог сказаць навет праз перакладчыка?

— Хлопцы, мяне прызначылі правадніком і, быццам бы, камандэрам. Я разьведаў дарогу, па якой мы будзем хадзіць. У гэтым праклятым раёне сьмерць пагражае ўсюды, таму можам спадзявацца, што й на гэтай, разьведанай мной дарозе, можа

нехта з нас згінудь. Аднак заданьне выконваць мусім. Таму, слухай маю каманду! За мной!

Я меў уражаньне, што маю прамову найбольш уважна слухалі мулы, бо яны ківалі галовамі й стрыглі вушамі.

Усё ж пайшлі. Як мага хутчэй пераскочылі даліну й брод ды пачалі ўзлазіць на гару. Тут мул, можна сказаць, неэлегантны твор, дыстансуе, як гэта шумна гаворыцца, валадара прыроды — чалавека. Як жа ён субтэльна вычувае кажную горбінку, за якую можна зачэпіцца капыткам! Мулаводы падаюць, коцяцца ўніз, а мул спакойна йдзе на гару.

Недалёка ад першага этапу, які я прадбачваў, пачала біць артылерыя.

— Прэсто, прэсто! (па-італьянску — хутчэй, хутчэй!) — крычу і хапаю першага мула за аброць ды цягну яго наперад. Дабеглі за скалу бяз стратаў. Перачкалі навалу ды пайшлі далей. Дайшлі да мэты. Пакуль мулаводы раз'ючвалі мулаў, я пабег у батальён і змабілізаваў экіпу жаўнераў, каб забралі транспарт. І вось з гэтымі муламі й мулаводамі я на золаку быў на базе.

На базе мне навет падабалася. Днём я мог бяспечна ляжаць у цені аліўкаў, добра й смачна пад'есьці пад віскі ці каньяк, а ўначы прайсьці ўжо знаёмую трасу з муламі да батальёну. Пры гэтым я быў у курсе справы. Напрыклад, я ведаў, што Ліс навудзіў рыбы і смачна паабедваў, запіў гэта добрым віном і вясёлы, сьвежы прыехаў на камандны пункт нашага корпусу, што жартваў, сьмяяўся й абяцаў неўзабаве новую радасьць для нас — другі штурм Монтэ-Касіна.

Штурм адкладаўся з дня на дзень, бо ангельцы тапталіся над рэчкай Гары, а ўсё мела йсьці зсыхранізавана й раўналегла. Ня ведаю, як гэта падабалася мулам, але мулаводы й жаўнеры лаяліся паводле ўсіх правілаў нецэнзурнай тэхнікі.

А там наперадзе крывавацца 14 і 16 батальёны з нашай дывізіі, налева ад нас выбіваюць 2-гі батальён Карпацкай дывізіі й два палкі ўланаў.

Трэба прыгадаць, што фронт расьцягваўся на даволі вялікай прасторы, бо ад Тырэнскага мора да Монтэ-Кайро. Уздоўж узьбярэжжа Тырэнскага мора йшла Пятая амэрыканская армія. З правага боку ад яе па гарах Аbruццы наступалі французы. Далей направа — Восьмая ангельская армія, у склад якой уваходзілі мы і знаходзіліся цалкам на правым крыле фронту. Пры гэтым мы былі найдалей заавансаваныя. Такім чынам, каб пераламаць пазваночнік гэтай абароннай лініі, трэба было, каб

мы, адразучы Монтэ-Касіна, маглі спалучыцца з ангельскай арміяй.

Тым часам ангельская армія крывавіцца над рэчкай Гары, наш корпус таксама крывавіцца амаль бязьдзейна на пазыцыях, або ў ямах, а я ваджу мулаў.

Трэба сказаць, што як у кожнай пары году ёсьць свой чар і рамантызм, так і ў кожным выкананні нейкай працы ці заданья ёсьць і прывабныя бакі. Водзячы мулоў і мулаводаў, я студыяваў іхную псыхіку. Вось жа, не зважаючы на даволі непрывабную постаць мула, ён інтэлігентная й разумная жывёліна. Пэўна ж, мулаводы, злосныя на свае ўмовы й абставіны працы, падыходзяць да мула брутальна. Мул таксама пачынае быць злосны. Але калі яго паглядзіць па шыі ці паказытаць пад барадой, ён успакойваецца і туліцца да чалавека, як да прыяцеля. Шкада, што мул ня можа гаварыць! Ён тады мог бы мне нешта сказаць, можа нават адкрыць нейкую праўду, аб якой ня сьнілася філязофам.

Мулаводы таксама выявіліся сымпатычнымі й вясёлымі хлопцамі, калі яны маглі адпачыць, добра папалуднаваць, запіўшы добрым віном. Толькі шкада, што зь імі было цяжка паразумецца з прычыны мовы. Даводзілася больш гаварыць рукамі й нагамі...

Кажуць, што чым больш пазнаеш людзей, тым больш любіш зьвяроў. Аднак і людзей падчас можна любіць, а перш за ўсё ў цяжкіх абставінах, дзе выяўляецца людзкасьць. Часамі людзі ня могуць жыць адзін з другім, але могуць адзін за другога памяраць.

Усё на сьвеце мае свой канец. Так, ноччу з 16-га на 17-га травеня скончылася мая дыктатура над муламі й мулаводамі.

Давёўшы апошні транспарт, я атрымаў загад застацца ў батальёне. Я ведаў, што гэта значыць: заўтра другі штурм. Шчыра прызнаючыся, пасля столькіх перапалак і трох, хоць лёгкіх, ранаў, хіба не абразіўся б, калі б мяне далей пакінулі дыктатарам мулаводчай брыгады. Я таксама, як Валодзька, зьяверыўся, што зраблю кар’еру Напалеона. Аднак загад ёсьць загад. Іду разьвітацца з мулаводамі й муламі. Калі першую маю прамову найбольш уважна слухалі мулы, дык цяпер яе слухалі й мулаводы, і мулы. Што я мог сказаць? Прамова была кароткая, чаго прытрымоўвацца я радзіў бы ўсім нашым аратарам.

— Arrivederci, amici! Miei tanti auguri molta felicità...*

* Да пабачанья, сябры! Найлепшыя вам пажаданьні, шмат шчасця.

Паціснуў руку кожнаму грэку-мулаводу, паглядзіў кожнага мула. І тады я вычуваў, што кожны поціск рукі — цёплы, шчыры й сардэчны, а кожны мул прытуліў да мяне сваю, можа, непрыгожую, але сымпатычную галаву.

Часам цяжка расставалася нават з прыгоднымі прыяцелямі, нягледзячы, ці яны ходзяць на дзвюх, ці на чатырох нагах...

* * *

У батальёне ўжо ўсе ведалі, што заўтра, 17-га травеня, штурм. Сівы палкоўнік і пара афіцэраў уважна глядзелі ў твары жаўнераў. Але жаўнеры прынялі гэтую вестку з спакойнай дэтэрмінацыяй. Кожны браў як найбольшую колькасць амуніцыі й ручных гранатаў, спраўджаў свой «томпан» ці снайперскую люнэту ды іншыя сьмерцяносныя прылады. Тады сівы палкоўнік першы раз за некалькі дзён усміхнуўся: значыцца, пойдучь...

І пайшлі...

Чаканьне мае ў сабе штось прывабнае й дэпрымуючае. Ці чакаеш сваёй каханай у бярозавым ляску, ці выйгрышу на лятарэі пры радыё, ці сьмерці ў сьмярдзючай яме. Заўсёды магчымы задаваленьні й расчараваньні: каханая можа прыйсьці ў добрым, або злым настроі, або й зусім не прыйсьці. На лятарэі можна выйграць, або ня выйграць. А зь сьмерццямі ніколі ня ведама — яна таксама капрызная: раз цягне касой па шыі і ўсе праблемы аўтаматычна вырашаныя, іншым разам адрэжа толькі нагу ці руку і застанешся інвалідам. Тут бачым, што гэтая непрывабная жанчына хоча яшчэ раз з вамі забаўляцца, хоць вы ўжо без нагі ці рукі. Грунт, абы рэшта была.

Баяцца сьмерці — гэта абсурд. Бо калі дзіцё дарасьце да сьведамасьці, што кожны чалавек мусіць памеці, яно мусіць пачувацца, што знаходзіцца ў камэры сьмерці і асівец ад страху. Аднак думка, што кусок зьлёза будзе разрываць жывое цела, і гэта будзе балець, не належыць да прыемных.

Але да ўсяго можна прывыкаць, нават да флірту з сьмерццямі. Прыкладам, амэрыканскі злачынца Чэсман праз дурнату адвакатаў і бюракратаў дванаццаць гадоў сядзеў у камэры сьмерці. І прывыкаўся. Нават пісаў цікавыя ўспаміны. Урэшце-рэшт яго задушылі ў газавай камэры.

Ніколі не забудуся макабрычнай сцэны пад Монтэ-Касіна падчас першага штурму. Капітан вышынёй каля двух мэтраў, вагою каля двухсот кіляграмаў, якому тры разы прастрэлілі левую руку, атрымаў яшчэ адну порцыю зьлёза, гэтым разам у

жывот. Жывот распораты, як у кабана, калі яго, асмаліўшы, разьбіраюць. Кішкі вылазяць. Капітан адной рукой дзяржыць свае ўласныя кішкі і лаецца як шавец. Як яму дапамагчы? Несьці такую тушу мог бы хіба Гэркулес. Ды як несьці, калі ўвесь зьмест зьмястоўнага жывата выпаўзае? Трэба шукаць санітараў з насілкамі. Але дзе іх знайсці ў гэтую пякельную ноч? А тут раптам з гары сыходзіць санітар. Параненым ён, можа б, не зацікавіўся, але ўбачыў на ягонай руцэ залаты гадзіннік маркі «Лёнжын». Гэта было цікавейшае. Павошта чалавеку з распоратым жыватам залаты гадзіннік? Санітар прабачыўся, што ня мае бандажоў і насілак, але, каб аблегчыць параненаму сьмерць, адрэзаў залаты гадзіннік. Капітан, прытрымоўваючы кішкі, засьцерагаецца:

— Ты, сукін кот, калі я выжыву, гадзіннік мне аддасі!

Лапідух,* пэўна, падумаў:

— Што за дурны аптыміст! Як можна выжыць з распоратым жыватам і кішкамі на вонку?

Аднак, слухнасьць меў капітан, а іхнюю спрэчку вырашыла сьмерць. У гэты момэнт санітар атрымаў кулю ў пераносіцу й з залатым «Лёнжынам» застаўся ля капітана. Апошнім з гары сыходзіць доктар нашага батальёну. Чуе, што нехта брыдка лаецца — бачыць капітана з распоратым жыватам і труп санітара з залатым «Лёнжынам». «Лёнжын» яго не цікавіць, труп санітара — таксама. Але што рабіць з капітанам? Мае толькі адзін бандаж. Парваў сваю кашулю, бо капітанавя й бяз гэтага была парваная, і сяк-так прымацаваў кішкі ў аб'ёмістым жываце параненага капітана. Пабег шукаць санітараў з насілкамі.

У міжчасьце пачало сьвітаць і да капітана ня толькі санітары, але й муха жывая не змагла б даляцець.

Такім чынам капітан праляжаў пад скалой цэлы даўжэзны дзень, і толькі ноччу санітары змаглі дапаўзыць і яго зьнесьці. «Лёнжына» ён не забыўся.

Пікантнае тое, што калі доктар адным бандажом і сваёй кашуляй умацоўваў капітанавыя кішкі, той дамагаўся ежы, бо быў галодны. Доктар меў пры сабе толькі два лімоны, якія яму аддаў. Капітан тут жа залімоніў гэтыя лімоны ў распораты жывот.

Калі ўрэшце ў прыфрантовым шпіталі яму зшылі кішкі й зашылі жывот, ды ён ачухаўся пасья нарकोзы, шпітальная сястра заўважыла, што ён нешта занадта вясёлы. Бачна — тэмпэ-

* Так прызвалі ў польскім войску санітараў.

ратура. Бяжыць з тэрмомэтрам і раптам чуе носам, што ад капітана, як з бровару, нясе сьпіртным перагарам ды яшчэ й часныком. Узнялася трывога. Зьяліцеліся дактары, сёстры, санітаркі. Знайшлі ў хворага пад падушкай парожную бутэльку ад каньяку й палавіну пікантнай італьянскай каўбасы. Як яе капітан зарганізаваў — засталася ягоным сакрэтам.

Але вылечыўся й жыве...

Сярод жаўнераў — выразная дэпрэсія. Няма таго бадзёрага настрою, зь якім ішлі на першы штурм адзінаццатага травеня. Маўляў, пазналі па чым фунт ліха.

У сьведамасьці людзей цьвёрдае перакананьне, што набліжаецца да разьвязкі: або мы, або яны. Праціўнік таксама трымаецца рэштай сілаў. Некаторыя нямецкія аддзелы ўжо ад 2-га студзеня адбіваюць штурм бязь зьмены. Пяць месяцаў з хвосцікам! Гэта ня хаханькі!..

Палонныя не затойваюць цяжкасьці палажэньня. У маршала Кэсэльрынга, камандуючага італьянскім фронтам, не пераліваецца. Ён усьведамляе, што ўжо ня мае сілы сапхнуць нас назад у мора, а кажны немец усьведамляе, што вайна прайграная.

З другога боку й мы ўсьведамляем, што б'ёмся й гінем за пусты мех, бо нас ужо «прадалі, аддалі ў палон». Аднак бязглуздая разьня не спыняецца. У паветры нейкі флюід, які падказвае, што насьпеў крызіс бітвы.

Тут у форме дыгрэсіі варта прыгадаць аб прыпадковасьці на вайне.

12-га травеня на зьмену найбольш змучанага нямецкага батальёну ішоў сьвежы трэці батальён першага палка парашутыстаў, якія селі адпачыць у вузкай далінцы. Адны курылі, іншыя елі кансэрвы, й усе слухалі артылерыйскі канцэрт. Раптам у далінку рынуўся цэлы гураган агню палка цяжкой артылерыі. Пасьля гэтага ў цеснай даліне, як у гаршку, застаўся гуляш, або, лепш кажучы, татарскі бэфштэк.

Усё гэта сталася праз прыпадак. Камандзер палка проста памыліў каардынаты і, замест на Сан-Анджэлэ, уліў некалькі дзясяткаў тон зьлезы ў малую далінку, дзе бясьпечна адпачывалі парашутысты.

Праўда, калі пазьней даведаліся аб гэтым факце, палкоўнік хваліўся, што ён гэта зрабіў сьведама, аднак ніхто яму не паверыў, бо гэная фатальная далінка не была ў пляне артылерыйскага абстрэлу.

Вынік — сотні крыжоў на могільніку каля Санта Лючыя.
На кожным зь іх адна дата: 12-га травеня 1944 году.
Drôle de guerre...*

* * *

Але вяртаемся да тэмы.

Разьвітаўшыся з муламі й мулаводамі, пасья кароткай канфэрэнцыі з камандзерам батальёну, я прылёг пад скалой, дзе можна курыць. Гэтага месца не маглі бачыць з Монтэ-Кайро. Праўда, тут была магчымасьць прыпадкова атрымаць нямецкую зялезную цыгару з Цыфалько, але праклятая звычка курэньня перамагла.

Ноч была ціхая, цёпая. Стралялі рэдка, маўляў, для фасону. Найгорш дакучалі салаўі. Салаўіныя падсьвісты й цмоканьні ня толькі чароўныя, але й дэпрымуючыя. Залежна ад абставінаў. Бо інакш слухаеш салаўя, калі, аблапіўшы дзяўчыну, сядзіш пад духмяным бэзам, а інакш — калі ляжыш у сьмярдзючым яры перад сьмяротнай атакай.

— Панэ, а, панэ...

— Што хочаш, Грыцю, — на вэчэрныцю?

Грыць, праўда, быў Міколам, але чамусьці яго называлі Грыцям. Гэта быў украінец, селянін з-пад Каламы, й любіў хваліцца, што

Коломия не помя,
Коломия — місто,
В Коломії дівки краці,
Чим пшенишне тісто...

— Можна з вамі пабалакаць?

— Ну што ж, балакай, Грыцю, — без энтузіязму адказаў я, бо згары ведаў, што пачнецца ад праклятага пытаньня, якое й мне іржавым цьвіком сядзела ў галаве: «за што?»

І я не памыліўся: пачалося ад гэтага.

— Дарагі Грыць, з гэтым пытаньнем зьвяртайся да Рузвэльта, Чэрчыля, ці да іншых моцных і разумных.

— Ой, панэ, мне здаецца, што яны ня толькі не разумныя, але й божевільныя.

— Можа... Але біцца пойдзем, каб выканаць жаўнерскі абавязак, за гонар, за славу, а, перадусім — што мусім.

— А скажэце, панэ, як мы спусьцім штаны зь Гітлера, ці пойдзем абразаць вусы Сталіну?

* Дзівосы вайны.

— Што ты, Грыць, Сталін жа наш саюзьнік...

— Чорта яму ў жылот, такому саюзьніку! Дай яго сэрпягова сьмерць! А ці вы чулі нешта пра Віньніцу?

— Чуў што ёсьць такі горад на Ўкраіне й што там бальшавікі зьнішчылі шмат украінцаў.

— Што значыць шмат? Дзясяткі тысяч! (Перасаліў.) Там і майго брата шлёпнулі. Я чуў, што вы пішаце, таму хацеў бы вам расказаць, як гэта было...

У гэты момэнт прыбег дзяжурны:

— Паны афіцэры, да камандзера батальёну!

— Ну што ж, Грыцю, пра Віньніцу раскажаш мне хіба пасья бою.

— Калі яшчэ будзем гаварыць...

— Што ты, Грыць? Дзяржы хвост кручком і памятай, што мы чыталі па дарозе, калі йшлі сюды: «Ня будзь дурны й ня дайся, каб цябе забілі». (Nie bądź głupi, nie daj zabić!)

Усё ж такі мне давалося слухаць макабрычную гісторыю пра Віньніцу, якую мне расказаў Грыць.

Палкоўнік паведаміў нам, што атака адкладаецца на пару гадзін, бо «Клімэк» яшчэ не дашпіліў пляну на апошні гузік. «Клімэк» — так папулярна называны тады яшчэ палкоўнік Клемэнс Рудніцкі — заступнік камандзера нашай дывізіі, адзін з найбольш здольных і пры тым адважных афіцэраў штабу. Яму генэрал Андэрс даручыў змантаваць другую атаку. Ён мітусіцца: лічыць, мерыць, камбінуе, як расставіць пешкі на шахматнай дошцы. Пешкі, бо фігуры амаль выбітыя. Як гэтымі пешкамі даць мат партнэру? У канчальным падліку, маўляў, не выходзіць на Хвядору два бліны. Перад намі — гара-Здань, бункеры, міны, пасткі, спандаў'ы, шмайсэры, гранаты. За Зданьню — малое Сан-Анджэлэ, далей — вялікае Сан-Анджэлэ — такая самая дэкарацыя. А тут сілы — што кот наплакаў. «Клімэк» сынхранізуе, адкладае, яшчэ пералічвае, спраўджае.

У гэтым часе мы чакаем.

Вяртаюся злосны. Ня люблю доўга чакаць ні на сьмерць, ні на рандэву з каханай. Загад палкоўніка: падтрымоўваць на духу жаўнераў. А чым іх падтрымоўваць і павошта? Кажны з панурай дэтэрмінацыяй гатовы ўстаць і яшчэ раз ісьці на гэтую праклятую гару.

Аднак запраўды трэба апаноўваць жаўнераў, бо ў міжчасе пашыраюцца трывожныя весткі. Нехта бачыў пасланца з 16-га батальёну, які бег да брыгады, і той сказаў, што 14-ты й 16-ты батальёны разьбітыя й спльваюць з гары. Іншы ад кагось даведаўся, што Карпацкая дывізія зьнішчаная і што праціўнік па-

чай контратаку. Гэтай другой вестцы нельга верыць, бо мы бачым адрэзак, які займае Карпацкая дывізія — там нармальна артылерыйская перастрэлка. Больш трывожыць лёс нашых двух батальёнаў, што ляжаць у першай лініі, праз якія мы маем ісьці ў атаку. Урэшце прыходзіць паведамленьне, што ўсё няпраўда, а 16-ты батальён навет пасоўваецца наперад і разьбівае бункеры.

Памагай ім, Божа! Нам будзе менш. «Дэспат» (крыптонім камандзера 16-га батальёну Станьчыка) ня траціць фантазіі. «Хлопцы, будзе добра, бо я ў г.. утаптаўся» — яшчэ раз прыгадваем mot de Cambonne Станьчыка.

Павукі арміі — тэлефаністыя — бязупынна пад абстрэлам снуюць павуціньне тэлефоннай сувязі, а яна, як павуціньне, рвецца пад гураганам артылерыйскага й мінамётнага агню. Патрулі, якія маюць выкрываць міны й трасаваць сьцежкі, пайшлі наперад.

Нам пакуль што застаецца чакаць на сыгнал. Кладуся пад скалой, дзе можна курыць. Гэтае месца мы назвалі «клубам курцоў».

Страляюць даволі рэдка, а падчас бывае некалькі хвілін камплетнай цішыні. Тады чалавек чуецца, як той мельнік, калі раптам млын стане. Праўда, гэтую пустэчу адразу запаўняюць салаўі, якія ўпарта не здаюцца.

У гэтым чаканьні ствараецца кантэмпляцыйны настрой. Хацелася б падумаць, навет — мроіць... Але куды — Грыць тут, як тут.

— Панэ, а панэ, што там у штабе? Можа, ня пойдзем на гэтую праклятую гару?

— Ня бойся, Грыць, пойдзем, яшчэ як пойдзем. Але чаму ты ня сьпіш? Перад атакай варта праспацца. Можа, прыгожы сон прысьніцца...

— Прыгожыя сны мне ўжо ня сьняцца. А спаць ня хочацца. Некалькі дзён ляжым у гэтым сьмярдзючым яры й ні то сьпім, ні то дрэмлем. Але ўсё ж я хацеў бы расказаць вам пра Віньніцу. Калі выжывеце, можа, аб гэтым напішаце.

Бачу, што ад гэтага ўпорыстага каламыйца ня выкручуся. Ды, зрэшты, што мне шкодзіць пачуць крымінальную апо-весьць, чымся дарэмна думаць і мэдытаваць? Заўсёды паміж перапынкамі ў акцыі мы чыталі крымінальныя раманы.

— Ну што ж, балакай, Грыць.

— Сумны гэта балак. Мелі мы з братам хутар каля Віньніцы. У разгар раскулачваньня й штучнага голаду я ўцёк у Заходнюю

Ўкраіну. Быў нежанаты, дык было лягчэй. У Каламыі я знайшоў працу й шчасьліва ажаніўся. Брат зь сям'ёй засталіся на месцы. Неяк жылі.

Пачалося ў 37-м годзе, калі бальшавікі пастанавілі зьліквідаваць непрыхільны ім нацыянальны элемент. І ў ваколіцах Віньніцы пачаліся масавыя арышты. Арыштаваных звозілі ў Віньніцкую турму, якая хутка перапоўнілася па берагі. А каб разладаваць турму, што лепшае, як «пусьціць контру ў расход»?

Аблюбавалі вялікі пляц, абгарадзілі яго высокім тынам з дошчак, так шчыльным, што ня толькі нічога ня можна пабачыць, але й камар носа паміж дошчак ня ўткне. Навокал ходзяць патрулі гэпістых. Пачалі туды ўяжджаць грузавікі. Нешта робяць.

«Таварыш, што там робіцца за гэтай загарожай?» — пытаюць людзі.

«Парк культуры й адпачынку. Праходзіць хутчэй!» — адказвае патруль.

Што ж, парк культуры й адпачынку заўсёды прыдасца, але чаму яго робяць у такім сакрэце? Людзі круцілі галовамі, але зашмат дапытвацца баяліся.

Але вось знайшоўся вельмі цікаўны дзядзька. Ягоная хата была недалёка ад тыну, а ля хаты — высокая груша. Тупыя гэпістыя не скумекалі, што з гэнай грушы можна зазірнуць у іхны гаршчок і сёе-тое ўбачыць. Вось жа гэны дзядзька аднойчы, калі была цёмная ноч, ціхенька ўзьлез на грушу. Паглядзеў, пабачыў і яшчэ цішэй зьлез, а аб тым, што ўбачыў не сказаў навет роднай жонцы. На другі дзень сьпілаваў грушу. А што бачыў, расказаў толькі ў 42-м годзе, калі немцы даходзілі да Волгі й да Каўказу.

Амаль кажную ноч у панадворку Віньніцкай турмы раўлі грузавікі, а пад гэты гук матораў расстрэльвалі вязьняў. Пазней іх вазілі ў будучы парк культуры й адпачынку, дзе закопвалі ў супольных ямах.

І вось у 38-м годзе, калі скончылася масакра, тын разабралі і віньнічане пабачылі некалькі кузьцікаў, некалькі дрэўцаў і гушчалкі для дзяцей. Парк культуры й адпачынку для ўсіх даступны. На браме лэзунг: «Производительно работают — культурно отдыхать!» І нясьведамыя дзеці, заліваючыся вясьлым сьмехам, гушкаліся на магілках сваіх бацькоў. «Парк культуры й адпачынку» адчынілі з помпай. Была аркестра, прамовы, дэкламацыі, «хай жыве наймудрэйшы з мудрых — Сталін!».

Такім чынам нам маскалі падаравалі парк культуры на могілках нашых братоў і сясьцёр. За гэта ім з вазэлінай дзякаваў нейкі вінніцкі актывісты.

Я быў, калі ў 43-м годзе раскопвалі вінніцкі парк «культуры й адпачынку». Туды зьехалася шмат журналістых і экспэртаў з розных краінаў. Групаў было цяжка распазнаць — шэсьць гадоў гнілі. Аднак адна жанчына пазнала свайго мужа. Напярэдадні ягонага арышту яна адрэзала кусок палы сьвіткі й гэтым куском залатала рукаво на локці. Савецкая доля: хочаш залатаць рукаво — адразай палу...

Свайго брата я не знайшоў. Ды, зрэшты, ня ўсе ямы пасьпелі раскапаць.

Дык вось, пане, як выглядала справа ў Вінніцы. Я чуў, што вы пішаце вершы. На якую халеру яны цяпер некаму патрэбныя? А пра гэта, што я вам сказаў, вы мусіце абавязкава пісаць. Вы мусіце крычаць, — хай сьвет аб гэтым даведаецца, хай зразуме, зь якім катам цалуецца!..

Грыць змоўк, толькі здушаны энк ад часу да часу вырываўся з ягоных грудзей.

Пішучы аб гэтым, я выконваю загад майго жаўнера, якога я тады бачыў і слухаў апошні раз.

Із свайго боку скажу, што я цікавіўся вінніцкай справай, як і катынскай. Вось жа ў вінніцкім «парку культуры й адпачынку» адкапалі 9 439 трупаў, сярод іх 169 жанчын. Лекарскія досьледы сьцьвердзілі, што некалькі з гэтых жанчын перад расстрэлам былі згвалчаныя. Шмат трупаў мела пясок у глытаўцы, г. зн. былі закапаныя яшчэ жывыя. Застрэленыя былі паводле савецкай тэхнікі: рукі ззаду зьвязаныя дротам, стрэл у патыліцу.

У міжнароднай камісіі расьсьледваньня ў 43-м годзе бралі ўдзел: бэльгійцы, фіны, аўстрыйцы, баўгары, італьянцы, швэды, галяндцы, румыны, вугорцы, славакі, харваты і палякі.

Не было ніякага сумлеву, што гэта рука ГПУ. Цікава, што ў гэтым жа самым парку культуры й адпачынку раскапалі супольную магілку гэпістых, якія расстрэльвалі і закопвалі вязьняў. Урэшце й іх «шлёпнулі», каб, маўляў, «былі концы в воду»...

І вось у гэтым яры, куды лёгкі травеньскі вецярок («ночной зефир струит эфир») даносіць усякія смуроды, а між імі й смурод гнілых трупаў, якіх сотні ляжаць навокал нас, слухаць гэтую макабрычную аповесьць было больш, чымся цяжка. Тым больш, што я сам перажыў гэгэнну бальшавіцкіх турмаў і лягераў.

Грыць маўчаў, але я чуў, што ён плакаў.

Раптам тысяча чарцей вырвалася з нямецкага нэбэльвэр-фэра і зь дзікім высьцём ляціць.

Трах! Тарах! Урэзаліся ў гару. Не даляцелі... Яшчэ адна сэрэя. Пералёт. Пакуль што маем шчасьце.

Сьвісток. Сыгнал падрыхтавацца.

Зь першай атакі жаўнеры зрабілі адпаведны выснаў і нечага навучыліся. Таму я бачу, што амаль кажны жаўнер выкідае з мяшка бляшанку біфу, а бярэ гранаты й патроны. Біф давязуць, калі будзе яго каму есьці, а там ручная граната падчас — апошняя дошка ратунку.

Мой Грыць ня толькі гаваркі, але й любіць шмат зьесьці. Аднак выкінуў зь мяшка дзьве бляшанкі біфу, а на іх месца ўлажыў дзьве гранаты. Трэба было бачыць, зь якім жалем ён выкідаў біф. Аднак выбраў гранаты. І прыгадзіліся...

Праціўнік нешта вычувае. Штотраз часцей з манастыра, або з Сан-Анджэлэ ў паветра ўзьлятаюць фары, якія асьвятляюць поле. Артылерыя й мінамёты пачынаюць вальцаваць подступы. Перад намі бушуе пекла. І ў гэтае пекла за некалькі хвілін трэба будзе йсьці.

Як хацелася б ператварыцца ў камень, мак ці салаўя й застацца на месцы.

А йсьці трэба.

Чакаем двух сьвісткоў...

Шкада рамантыкі вайны! Раней, калі полк кавалерыі шалёным галёпам ляцеў на ворага, ён зіхацеў, ірдзіўся калёрамі й бліскамі ў праменьнях сонца: каляровыя мундзіры, лямпасы, кутасы, шпоры й пёры, шашкі й сьцяжкі на дзідах — усё гэта выглядала пышна й тэатральна. Пяхота таксама зіхацела мундзірамі й зброяй, пад гукі трубаў і барабанную траскатню з разьвезенымі палотнішчамі сыцягоў, сьціснутай калёнай ішла ў атаку. Усё гэта цяпер можам бачыць толькі на каляровых малюнках баталістычнага жанру, або ў не заўсёды ўдалых фільмах.

Сяньня афіцэр ці жаўнер стараюцца быць як найбольш шэрымі, як найбольш падобнымі да зямлі ці скалы. Гузікі, спражкі, бляшкі, якія блішчэлі ў гарнізоне, цяпер замаляваныя матавай фарбай, каляровыя адзнакі паспорваньня. Цяпер пяхота ня йдзе, як калісь, плячо пры плячы, а рассыпаўшыся «роем». Жаўнеры кароткімі скокамі перабягаюць ад кусьціка да кусьціка, ад купіны да якойсь ямкі, або й проста паўзуць, калечачы цела аб войстрыя скалы, ці гразнуць у балоце.

Халера на такую рамантыку!..

* * *

Урэшце два сьвісткі разарвалі цішыню ў яры. Хоць кажны іх чакаў, усё ж кажны здрыгануўся. Сэрцы ёкнулі.

— Хлопцы, наперад, толькі наперад! Хто залягае — гіне.

Ірванулі, як застаялыя коні, што аж трэба было паўстрымоўваць, каб хапіла сілы ўзьлезьці на гару, бо кажны жаўнер абладаваны, як мул: бэнгалёры, пяты, амуніцыя, гранаты. Бралі як найбольш, бо няшмат было надзеі, што давязуць.

Зь яру вылезьлі бяз стратаў. Аднак за ярам атрымалі першыя візытовыя білеты — агонь мінамётаў. Рвануліся наперад і шчасліва прарваліся: толькі двух параненых. Прабеглі далінку й апынуліся перад невысокай, даволі стромкай гарой. На палавіне дарогі мусілі залегчы, бо ўзгорак пачала малаціць варожая артылерыя. Пасьля некалькіх хвілінаў артылерыя выдаўжыла агонь і малацьба пачалася за намі. Пераскочылі хрыбет і зыйшлі ў даліну. І вось на фоне неба перад намі зачарнела панурая гара-Здань.

Непрыемна, але трэба лезьці. Недалёка ад мяне саракагадовы дзядзька Лукаш сапе, як кавальскі мех пад цяжкім пятам і страшэнна лаецца паводле ўсіх правілаў расейскай мацяршчыны.

— Ня лайся, дзядзька, так брыдка, бо, як немцы пачуюць, будуць на цябе злосныя.

— Няхай. Каб яны, злыдні, ведалі, як я злосны на іх. Але, зараза, пят надта ж цяжкі.

— А павошта ты браў гэтую жыдоўскую артылерыю? Ёсьць жа малодшыя.

— А з чым я пайду на бункеры, з... кулаком?

Яшчэ адну салідную порцыю моцных слоўцаў атрымалі немцы ад Лукаша на адлегласць. Пазьней атрымалі мацнейшую. Нікому ня раю задзірацца зь беларускім селянінам.

Пакуль што йдзём па «сваёй» зямлі, бо тут гара пераважна разьмінаваная, а перад намі на пазышчах ляжаць нашы батальёны, якія, як сабакі, пільнуюць гаспадаркі, а Станьчык навет кусаецца. Праз гэтыя батальёны мы маем прайсьці, а там ужо, Божа, май нас у сваёй апецы!..

Па нас страляюць даволі рэдка, затое пазышчы батальёнаў перад намі вальваюць густа. Аднак на гэтым падыходзе й мы трацім чатырох забітых і дзевяць параненых.

Дзядзьку Лукашу асколак распароў мяшок на плячо, у якім ён, як прадбачлівы беларускі селянін, меў хлеб, некалькі бляшанак біфу, чыстую бялізну й некалькі гранатаў. Усё высыпа-

лася. Ну, калі б немцы пачулі, што ім жадаў Лукаш, яны хіба не пачуваліся б добра. Поўзаючы ракам, Лукаш часткова знайшоў свае скарбы. Але ўзьнікла праблема: у што іх запакаваць? Практычны й кемлівы Лукаш не разгубіўся: знайшоў трупа й зняў з яго мяшок. Пасьля спакойна спакаваўся й дагнаў нас. Толькі мяшок выглядаў паўнейшым: бо гэны забіты меў сёе-тое, а ашчадны селянін ня выкінуў гэтага на змарнаваньне. Пазьней тлумачыўся:

— Яму, беднаму, ужо нічога не патрэбна, бо яго ўсім забясьпечвае сьвяты Пятро.

Даходзім да лініяў нашых пазышчяў. Агонь тут густы. Пачынае адзвацца ручная зброя. Афіцэр сувязі паказвае нам кірунку, куды пайшлі нашыя патрулі разьміноўваць і трасаваць сьцежкі. Спачатку бачым белыя йстужкі: паміж імі поле разьмінаванае. Неўзабаве йстужкі парваныя й раськіданыя выбухамі. Пачынаецца зямля «нічыя» — грозная, няведамая, пакрытая мінамі, пасткамі й крыжовым вагнём ручной зброі. Што раз часьцей чуваць энкі параненых, рвуцца міны, шпокаюць пасткі, сьвішчуць кулі. Яшчэ сто мэтраў наперад. Далей — толькі на жываце. Выразна бачым, скуль харкаюць волавам спандаў'ы й шмайсэры. Яшчэ задалёка для пята, бэнгалёра, тым больш для ручной гранаты. Трэба паўзыці.

Раптам у паветра вырываюцца тры фары — ракеты на парашутах. Робіцца відно. Праклятыя фары вельмі ж паволі ападаюць. Трацім дарагі час. Калі да золаку ня зьнішчым бункераў, раницай яны нас выстраляюць, як качак.

Урэшце фары згаслі — трэба паўзыці. Найбліжэйшы бункер плое вагнём.

— Чакай жа, сукін сын, — кажа Лукаш і зь пятам паўзе ў кірунку бункера. Што рабіць — я з гранатай паўзу на другі. У хаосе і ўпацёмку камандаваць цяжка. Кажны жаўнер камандзер сам сабе. Падпаўзаю і мяркую, што гранату дакіну. Лепш было б запаўзыці за бункер і ўкінуць гранату ззаду. Але нейкі далейшы шмайсэр страляе нада мной, а перада мной — лысіна.

Раптам чую справа выбух. Гэта дзядзька Лукаш прыцэліўся й разваліў бункер. Трэба й мне нешта рабіць. Кідаю гранату ў кірунку, скуль харкае бункер. Удалося: бункер моўкне. Пазьней выясьнілася, што бункера я не разьбіў. Толькі граната падкацілася пад рульку спандаў'а і, выбухнуўшы, яе пашкодзіла. Немец кінуў спандаў і бункер ды падмазаў пяткі. Ганцэвічу ўдалося лепш: падпоўз да самага бункера і ззаду цягнуў гранату.

Пэўна ж, у бункеры застаўся гуляш. Але гэта была ягоная апошня граната. У наступны бункер ён шпурляў каменьні. На шчасьце падпоўз Лукаш зь пятам і бункер змоўк. Суседзі зьлева і справа таксама ня сьпяць. Нямецкі агонь ручной зброі слабее. Дапаўзаем да вяршыні гары, скуль месцамі можна бачыць даліну ракі Ліры — мэту нашага наступу. Там, таксама варыцца, як у гаршку. Аднак ангельцы ўрэшце йдуць наперад. Бачым далей і арыентуемся паводле выбухаў, што францызкі корпус на гарах Абруцы таксама йдзе наперад.

Здаецца, дасягнулі мэты: адрэзаць манастыр, спалучыцца з ангельцамі ў даліне Ліры. Манастыр часткова адрэзаны, але як дайсьці да ангельцаў празь некалькі горак? А тут прыходзіць найгоршая небяспека — дзень. Травеньская ноч кароткая.

Сувязь парваная. Ніякіх загадаў няма. Што дзеецца — ня ведаем.

Бягу на дзвюх нагах, часам на чатырох, а часам паўзу на бруху ўздоўж лініі. Але якая тут лінія? Усё перамяшалася. Крычу: кансалідавацца, абкладацца каменьнямі, бо тут, на скале, капаць акопы немагчыма, а перад раніцай трэба неяк забясьпечыцца. Раптам чую, што мяне нехта сьцебануў нечым па назе. Першае ўражаньне, што гэта вясковы пастыр сьцебануў мяне, падпаска, пугай, за тое, што я пусьціў кароў у збожжа. Але хутка ўсьведамляю, што мяне падстрэлілі. На шчасьце, куля не кранула касьці, але пашкодзіла нейкую жылу й рана крывавіць. Аднэй рукой заціскаю рану, другой разрываю кішэнь, дзе маю бандаж. Санітараў няма — або выбітыя, або зносяць цяжка параненых. Разразаю нагавіцы й бандажую рану. У гэты мамэнт на гару ўзыходзіць сівы палкоўнік.

— А, даражэнькі, урэшце атрымаў сваю порцыю. Спаўзай уніз.

Я паглядзеў уніз: там пекла агню. Тут, здаецца, бясьпечней.

— Не, палкоўнік. Перавяжу рану й далучуся да аддзелу. Я даў загад кансалідавацца й акупвацца. Набліжаецца дзень.

— Добра, сыноч, нічога хітрэйшага не прыдумаем.

Палкоўнік (перад гэтым паранены) пакульгаў рабіць высілкі неяк камандаваць батальёнам.

Я таксама раблю высілкі, каб неяк палічыць сваю маёмасьць: колькі мне засталася людзкіх жыцьцяў. Цяжка гэта зрабіць упадёмку й пад агнём, але вычуваю, што няшмат. На шчасьце, бункеры ў найбліжэйшым раёне амаль зьліквідаваныя, рэшта маўчыць, бо ведаюць, што ўжо ззаду нашы жаўнеры, таму баяцца дэмаскавацца ноччу. Затое густа пачынаюць страляць з манас-

тыра. Б'юць на ўсе бакі — артылерыя, мінамёты, кулямёты. Пазьней выясьнілася, што хацелі выстраляць увесь запас амуніцыі перад... капітуляцыяй. Але мы ня ведаем, што варыцца ў гаршку праціўніка, й падрыхтоўваемся да найгоршага: цэлы доўгі травеньскі дзень праляжаць у складанцах з каменьняў. Пачынаецца золак. Кожны насыпех шукае нейкую ямку ці шчыліну ў скале, абкладаецца каменьнямі, якіх тут хапае. Сёй-той перад каменьнямі палажыў трупа, як дадатковае забясьпечаньне. Маўляў: «зіхэр іст зіхэр». Макабрычна гэта выглядае, але беднаму забітаму ўжо горшай крыўды ня зробіць, як зрабілі.

Інстынктоўна вычуваецца крызыс бою. Абодва бакі змагаюцца рэштай сілы. Мы або яны... Нам ня мёд, але й ім ня цукар. Мы варымся ў гэтым капшары толькі тыдзень, яны ж месцамі. Пэўна, іхнае палажэньне лягчэйшае, але нэрвы выматваюцца. Навет можна заўважыць зьмену іхнай тактыкі: раней, калі нас прыдушлі да зямлі, пачыналі контратаку, засыпалі нас гранатамі. Сяньня сядзяць у бункерах.

Сьведамасьць, што трэба дзень праляжаць пад пякучым сонцам без вады, настройвала нявесела. А біклажкі пагрозьліва пусьцеюць. Спадзявацца няма чаго.

Выходзячы з базы мулаводаў, я здабыў некалькі бутэлек небалага віна. Адну пераліў у сваю бікляжку, іншыя раздаў найбліжэйшым: не валачы ж гэтую піўную краму на гару. Везучы гэтае віно, я й не падумаў, што хоць крышку яно спрычыніцца да нашай перамогі. Вось жа, калі мы былі пад бункерамі, куля са шмайсэра прабіла бікляжку Грыця, й віно пацякло. На шчасьце, Грыць спахапіўся й пасьпеў яшчэ частку выпіць.

— О, дай гэбэ сэрпявога смэрць! Чэкай жа ты такі-растакі!

Грыць вырваў пят ад іншага жаўнера й папоўз шукаць помсты за віно. І знайшоў. Дорага некаму каштавала гэтае віно. Бункер змоўк назаўсёды. Тады я пашкадаваў, што замала гэтага віна прывёз з базы.

ЗАКАНЧЭНЬНЕ

«Грыць вырваў пят ад іншага жаўнера й папоўз шукаць помсты за віно. І знайшоў. Дорага некаму каштавала гэтае віно. Бункер змоўк назаўсёды. Тады я пашкадаваў, што замала гэтага віна прывёз з базы».

Гэта быў апошні абзац, апошнія словы апавядання, якія былі надрукаваны ў 3-4 нумары газеты «Бацькаўшчына» ў сакавіку 1964 году. За імі, як і пры канцох папярэдніх адрэзкаў, стаяла ў дужках — «далей будзе».

Далей не было... Словы рэдакцыі «далей будзе» павісьлі ў паветры. Сказ перарваўся, змоўк назаўсёды. Натруджанае нягодамі сэрца перастала біцца, жыцьцё загасла, аўтар памёр.

Не давёў да канца свайго апавядання аб жажлівай людзкой трагедыі вайны й панявольня. Не данёс Бацькаўшчыне любай скарбніцы свайго творства, збіранага так ашчадна на жыцьцёвым шляху.

Сьпяшаўся, прадчуваў свой хуткі канец.

Зняможаны хваробай, пісаў з натугай, высіляўся. Браўся ў загрудкі з сьмерцай, каб толькі дакончыць свой пераказ...

Тут творства сталася зэнітам, — вышэй за сьмерць і за жыцьцё. Яно было галоўным дзейнікам у апошнім акце людзкой жыцьцёвай драмы.

Сьмерць перамагла. Камусь іншаму прыйшлося пісаць заканчэньне апавядання.

* * *

Апавяданьне выйшла незакончаным, але галоўны змест падзеі апісаны ў ім з усімі падрабязнасьцямі. Не хапала толькі фінішу, заканчэньня.

У апошнім сваім адрэзку аўтар апісаў другі наступ на Монтэ-Касіна. Давёў апавяданьне да таго месца, калі мэта наступу была, бадай што, асягнута, бо манастыр быў часткова адрэзаны й, як кажа аўтар, засталася прайсьці некалькі горак, каб злучыцца з ангельцамі, якія зрабілі значны поступ у даліне ракі Ліры.

Сам аўтар кажа аб крызысе бою й слабасьці ворага, як і аб тым, што з манастыра страляюць густа, але дзеля таго, што, як выясьнілася пазьней, вораг хацеў выстраляць боезапас перад капітуляцыяй.

Застаецца дасказаць, што ў той жа дзень, які прыйшоў па жажлівай начы другога наступу й аб якім аўтар так непакоіўся ў

сваім апавяданьні, гэта значыць, у дзень 18-га травень 1944 году Монтэ-Касіна было занята.

Немцы пераканаліся, што наступ альянтаў на ўсёй лініі Густава ня толькі не слабее, але й узмацняецца. 13-ты Брытанскі корпус злева ад 2-га корпусу сфарсаваў раку Ліры й глыбока ўклінаваўся ў нямецкія пазыцыі ў даліне гэтай ракі. 2-гі ж корпус сваім упорыстым націскам мог акружыць гару й манастыр Монтэ-Касіна.

У такой сытуацыі нямецкае камандаваньне баялася прарваньня фронту на лініі Густава й пастанавіла адступіць на наступную сваю абаронную лінію — лінію Гітлера, якую пазьней назвалі лініяй Зэнгэра.

Уначы з 17-га на 18-га травень немцы вывелі свае галоўныя сілы з-пад Монтэ-Касіна, пакідаючы толькі невялікія аддзелы ў бункерах, дзеля прыкрыцьця адступленьня. Яны так сьпяшаліся, што пакінулі сваіх параненых. З манастыра нямецкія аддзелы былі эвакуаваны поўнасьцю.

Раніцай 18-га травень аддзелы 2-га корпусу здабывалі паасобныя ўзгоркі, не спатыкаючы ўжо вялікага супраціву нямецкай пяхоты. Абсады паасобных бункераў здаваліся ў палон. Не пераставала толькі грымець навала нямецкай артылерыі, ды там-сям адзываліся нямецкія мінамёты. Пагражалі небясьпекай усьцяж, на ўсім займаным абшары, нямецкія міны й пасткі, якія спрычыняліся да новых ахвяр сярод жаўнераў 2-га корпусу й узятых нямецкіх палонных.

Затое, звычайна пагрозьлівы сваім зьнішчальным вагнём, манастыр Монтэ-Касіна цяпер маўчаў. Зьвярнулі на гэта ўвагу бліжэйшыя да яго аддзелы. Дадумаліся, што манастыр, відаць, эвакуаваны, а аптымісты ў сваім ваяўнічым выябражэньні бацьці навет белы сьцяжок на ім, хоць ніякага сьцяжка там не было. Высланы дзеля выясьненьня сытуацыі на гары й у манастыры Монтэ-Касіна патруль 12-га ўланскага палка ніякіх нямецкіх аддзелаў там не знайшоў. Толькі групу нямецкіх параненых выцягнулі са склепу. 18-га травень а гадзіне 10-ай і 20 хвілін гэты патруль вывесіў польскі сьцяг на руінах манастыра.

У гэты ж дзень папаўдні была асягнута беспасярэдняя лучнасьць з брытанскімі аддзеламі 13-га корпусу, што працягваў наступ у даліне ракі Ліры. Гэты корпус, як і 1-шы Канадзкі корпус, быў ужо ў сутычнасьці з ворагам на новай абароннай лініі — лініі Гітлера.

Аднак патрэбны быў яшчэ пэўны высілак дзеля заканчэньня бою пад Монтэ-Касіна. Высілак гэты скіраваны быў на акружаючы манэўр у напрамку П'едымонтэ, і наш аўтар браў удзел у наступе свайго батальёну, разам з іншымі батальёнамі 5-ай дывізіі — 18-га й 19-га травеня.

Раніцай 19-га травеня быў заняты ўзгорак 575. Цяпер 2-гі корпус скіраваў свае сілы на здабыццё П'едымонтэ. Але займаньне далейшых пазыцыяў прыходзіла ўжо шмат лягчэй, вораг быў значна аслаблены.

На працягу наступных некалькіх дзён 2-гі корпус заняў гару Монтэ-Кайро й мястэчка П'едымонтэ. Гэтым і была закончаная фаза баёў пад Монтэ-Касіна.

Адсюль у сярэдзіне чэрвеня 2-гі корпус перайшоў на пазыцыі над Адрыятыцкім морам каля Пэскары, перанятыя ад гіндускіх дывізіяў.

Апошняю фазу баёў — пасля заняцця Монтэ-Касіна — аўтар не пасьпеў апісаць. Але апісаў самае галоўнае — баі за здабыццё Монтэ-Касіна, самыя жорсткія з усёй італьянскай кампаніі.

Д-р В. ЖУК-ГРЫШКЕВІЧ